

Avnullah el-Kâzımî ve Mürüvvet Gazetesindeki Yazıları

Mustafa Oğuz¹

Özet

Avnullah el-Kâzımî, Türk siyasi hayatında Fedakâran-ı Millet Cemiyeti kurucusu ve başkanı, Kerkük Mutasarrıfı ve gazeteci kimliği ile tanınır. Avnullah el-Kâzımî 1866-1917 tarihleri arasındaki hayatı oldukça çalkantılıydı. Babasının sürgün yeri olan Halep'te eğitimini tamamladıktan sonra İstanbul'a geldi. Avnullah Bey, İstanbul'da Marufizade Mehmed Ziyaeddin Bey'in çıkardığı Mürüvvet gazetesinde sorumlu yazı işleri müdürü olarak elli iki gün çalıştı. Mürüvvet gazetesinin kapatılması üzerine yurt dışına kaçtı. Avnullah Bey, İstanbul'da Müşir Fuad Paşa'nın himayesine girdi. Müşir Fuad Paşa'nın II. Abdülhamid'i tahttan indireceği iddiasıyla yargılandığı mahkemede Avnullah Bey de yargılandı. Bu yargılama sonucu ömür boyu kürek cezasına mahkûm olan Avnullah Bey, Sivas ve Sinop cezaevlerinde yattı. Avnullah el-Kâzımî, II. Meşrutiyet'te ilan edilen genel afı İstanbul'a döndü ve İttihat ve Terakki Cemiyetine karşı sert bir muhalefet yaptı. 1909-1914 tarihleri arasında Kerkük Mutasarrıflığı görevinde bulundu.

Mürüvvet gazetesi, Marufizade Mehmed Ziyaeddin Bey tarafından 1887-1891 tarihleri arasında yayın yapan haftalık ve günlük bir gazeteydi. Avnullah el-Kâzımî, Mürüvvet gazetesinde 13 Ocak 1890-4 Mart 1890 tarihleri arasında sorumlu yazı işleri müdürü olarak çalıştı. Avnullah el-Kâzımî, elli iki gün süren bu görevinde "Politika İcmali" başlığı altında Avrupa ve dünya siyaseti hakkında yazıları yayımlandı. Avnullah Bey'in gazetede bu yorumları Avrupa'dan gelen gazete ve telgraflardan yaptığı değerlendirmelerdi. Avnullah Bey'in yazılarının ana fikri "sulh ve selamet-i umumiye" kavramı oldu. Ona göre Avrupa'da barış ve huzuru "düvel-i muazzama" olarak tanımlanan Avrupa'nın büyük devletleri sağlayacaktı.

1 Dr. Öğretim Üyesi, Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Anabilim Dalı, Kayseri-Türkiye, mustafaoğuz@erciyes.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-3931-0781

Mürüvvet gazetesi, 507. Sayısında sansür heyetinin kaldırılmasını istediği bölümün olduğu sütunları boş bırakarak çıkması üzerine kapatıldı. Avnullah el-Kâzımî, sorumlu yazı işleri müdürü olarak sansür heyetinin emrine ve kanunlara karşı gelmekten dolayı cezalandırılma endişesiyle yurt dışına kaçtı. Avnullah el-Kâzımî'nin yurt dışına kaçmasının sebebi Mürüvvet gazetesindeki idareye olan muhalif yazıları olduğu iddia edildi. Bu çalışma bunun doğru olmadığını göstermektedir. Avnullah el-Kâzımî'nin yazıları Avrupa ve dünyadaki siyasi olaylarla ilgili olup Osmanlı yönetimine dair herhangi bir eleştiri bulunmamaktadır.

Giriş

Osmanlı'da ilk gazeteler Fransızların İstanbul ve İzmir'de çıkardıkları Fransızca yayınlarla başladı. İlk Türkçe gazete Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın 1828'te çıkardığı Vakay-i Mısriyye oldu. 1831'de II. Mahmut Takvim-i Vekayi gazetesini yayınlamaya başladı. William Churchill'in Ceride-i Havadis gazetesi ile ilk özel gazete Osmanlı toplumuna hizmet vermeye başladı. Ağâh Efendinin çıkardığı Tercüman-ı Ahval, sahibi Türk olan ilk Türkçe gazete oldu. Şinasi'nin çıkardığı Tasvir-i Ahlak gazetesi ile Türk basın tarihi süreli yayınlar alanında kendi yolunu çizmeye başlamış oldu. Osmanlı Devleti'nde süreli yayınların sayısında 1856'dan sonra bir artış olmuş ve 1860 ve 1870'li yıllarda daha da hız kazanmıştır.²

Gazetelerin artışı ile birlikte kamuoyu olgusu da oluşmaya başlamıştı. Kamuoyunun oluşmasında II. Mahmut ile başlayan modernleşme ve okullaşmanın yaygınlaşması, bunun sonucu olarak okuryazarlık seviyesinin de yükselmesinin etkisi vardır. Gazete ve mecmuaların sayısının artışı ile beraber sahib-i imtiyaz, sorumlu müdür, başmuharrir, muharrir, muhabir kavramları ve meslekleri de toplumsal hayatın bir parçası haline gelmiştir.³

II. Abdülhamid dönemi hem okullaşmanın arttığı hem de gazete ve mecmualarının ve durgunluk geçirdiği bir devredir. Bu dönemde gazeteler yönetimi eleştirecek, rahatsız edecek yazılardan kaçınmışlar, bilim, sanat ve Avrupa ve dünyada olan olayları gazete sayfalarına aktarmışlardır.

Gazeteciliğin gelişme göstermesi ile birlikte muharrirlik, muhabirlik, müretteplik gibi meslekler de gelişmiş ve insanlar hayatlarını gazetecilik

2 Orhan Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2006, s. 21-49; M. Nuri İnuğur, *Basın ve Yayın Tarihi*, 5. Baskı, Der Yayınları, İstanbul 2005, s. 165-199; Uygur Kocabaşoğlu, Türkiye'de Matbuatın "Zuhuru" Üzerine Gözlemler, *Yakın Türkiye Tarihinden Sayfalar Sina Akşin'e Armağan* içinde, haz. Mehmet Ö. Alkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 113-123.

3 Mert Öksüz, *Muharrir ve Matbuat: On Dokuzuncu Asırda Yazarlık Mesleği ve Bâbüali Çevresinde Yayıncılık Faaliyetleri*, Libra Kitap Yayınları, İstanbul 2022, s. 23-24.

mesleğinden kazanmaya başlamışlardı. Osmanlı toplumunda gazete muharrirliği saygın bir meslek halini almış, hevesli gençler ve okuryazar insanlar bu işe girmek için gayret etmişlerdi. Toplum tarafından saygı gören bir meslek olan muharrirlik, aynı zamanda riskleri de barındıran bir meslekti. İdarenin hoşuna gitmeyen veya II. Abdülhamid döneminde yazdıklarından farklı anlamlar çıkarılarak jurnal edilen muharrirlerin soluğu hapisane veya sürgünde alması kaçınılmazdı.

Muharrirliğin bu risklerine karşı yazı yazmak, toplumu aydınlatmak veya geçimini bu iş ile devam ettirmek için bu mesleği seçenlerin sayısı devamlı olarak artıyordu. Muharrirlik mesleğini seçenlerden biri de çalışmamızın konusu olan Avnullah el-Kâzımî Bey'dir. Avnullah Bey, abisi Süleyman Tefvik (Özzorluoğlu)⁴ aracılığı ile gazetecilik mesleğine Ocak 1890 tarihinde adım attı.⁵

1- Avnullah el-Kâzımî

Avnullah el-Kâzımî gazeteci, kaçak, mahkûm, sürgün, Fedakaran-ı Millet Cemiyeti kurucusu ve reisi, Kerkük Mutasarrıfı vasıflarına sahip bir Osmanlı aydınıdır.⁶ Yurt dışına kaçmadan önce Selim Avnullah adını kullandı.

-
- 4 Süleyman Tefvik, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım*, haz. Tahsin Yıldırım, Şaban Özdemir, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2011, s. 33-39, 77; M. Sabri Koz, 19. ve 20. Yüzyıllarda İki Fıkra Derleyicisi: Mehmed Tefvik ve Süleyman Tefvik, *Müteferrika*, S. 4, Kış 1994, s. 45-58; Eshabil Bozkurt ve Ayşe Banu Karadağ, Türk Kültür ve Edebiyat Dizgesinde Çok Kimlikli Bir Mütercim: Süleyman Tefvik, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Ekim 2014, S. 1, s. 41-49; Süleyman Tefvik, *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi* içinde, C. 2, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 936.
- 5 DH.MKT. 1687/104.
- 6 Avnullah el-Kâzımî'nin hayatı hakkında bkz. Mehmed Avnullah el Kâzımî, *Son Müdafaa*, Matbaa-i Cihan, İstanbul 1326; es-Seyyid Mehmed Avnullah el-Kâzımî, *Divân-ı Örfî ve Avnullah el-Kâzımî*, Nümune-i Tıbaat Matbaası, Dersaadet 1327; Avnullah el-Kâzımî, *Son Müdafaa & Divân-ı Örfî ve Avnullah el-Kâzımî*, haz. Ahmed Nezih Galitekin, Şehir Yayınları, İstanbul 2005, s. 6-8; Mehmet Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, C. IV, haz. Hava Selçuk, TTK Yayınları, Ankara 2008, s. 4-6; Halide Nusret Zorlutuna, *Bir Devrin Romanı*, 3. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000; İsmet Kür, *Yarı Roman*, 3. Baskı, Everest Yayınları, İstanbul 2011; Süleyman Tefvik, *age.*; İbrahim Alâettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyat, İstanbul 1946, s. 212; Feroz Ahmad, Al-Kâzımî, Mehmed Salim, *The Encyclopedia of Islam* içinde, C. IV, New Edition, E. J. Brill, Leiden 1997, s. 857; Ahmet Cevat Emre, *İki Neslin Tarihi*, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1960, s. 131; Zeki Gürel, *Halide Nusret Zorlutuna Hayatı ve Eserleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 1-3; Galip Varoğlu, *Ein osmanischer Journalist, Provinzgouverneur und Vater Avnullah el-Kazimi und seine Familie*, Otto-Friedrich-Universitaet Bamberg, Turkologie, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014; Perihan Ergun Turgut, *Cumhuriyet Aydınlanmasında Öncü Kadınlarımız*, 2. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul 1998, s. 28-29, 38; Muhsin Karabay, *Devirlerin Kadını: Öğretmen, Şair, Yazar ve Dergici Halide Nusret Zorlutuna, Türk Dili*, S. 818, Şubat 2020, s. 79-82; Kâzımî (Mehmed Selim, Avnullah), *Meydan-Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi* içinde, C. 7, Meydan Yayınevi, İstanbul 1990, s. 134; Emin Nedret İşli, *Unutulan Bir Muhalif Avnullah el-Kâzımî, #Tarih*, S. 35, Nisan 2017, s. 100-101.

Ailesinin kökeni Erzurum olan Avnullah Bey'in büyük dedesi Zorlu Han Ali adında bir derebeyi idi.⁷ Avnullah Bey, aile kökenini vurgulamak için Mürüvvet gazetesindeki ilk yazısında "Zorluzade Selim Avnullah" imzası ile yayınladı.⁸ Hicaz'da Hicri 1283 ve Rumi 1281 tarihinde doğdu.⁹ Babası Aziz Hüsnü Bey, annesi Advıye Hanımdır.¹⁰

Avnullah el-Kâzımî'nin asıl ismi Mehmed Selim'dir. Onun, Kâzımî adını kullanması aile soyunun¹¹ "İmam Musa Kazım radiyallahü anhü'l-Bârî sülale-i tahirelerine mensubiyeti" ile alakalıdır.¹² Avnullah Bey'in babası Aziz Hüsnü Bey V. Murad'ın birkaç gün süre ile kâtib-i sanisi görevinde bulundu.¹³ Aziz Hüsnü Bey'in Mithat Paşa, Ziya Paşa, Namık Kemal, Ebu'z-Ziya Beylerle dostluğunu oğlu Süleyman Tevfik hatıralarında anlatır.¹⁴ Aziz Hüsnü Bey, Kleanti-Aziz Bey komitesini II. Abdülhamid'e ihbar etmiş¹⁵ fakat Ali Suavi

7 Gövsa, *age*, s. 212; Nahid Sırrı Örik, *Eski Zaman Kadınları Arasında*, 2. Baskı, Oğlak Yayınları, İstanbul 1995, s. 125.

8 Mürüvvet, sene 3, S. 461, 27 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

9 DH.SAİDd. 169/101. Hicri ve Rumi tarihlerin keşişimi 1866 tarihidir. Bkz. Pakalın, *age*, s. 4. Avnullah el-Kâzımî'nin doğum tarihini sehven 1886 olarak veren bir kaynak için bkz. Avnullah Kâzımî, *Türk Dünyası Edebiyatçılar Ansiklopedisi* içinde, C. 2, Ankara 2002, s. 44. Bu ansiklopedi, Avnullah Kâzımî maddesinden Mehmed Selim maddesine yönlendiriyor, fakat Mehmed Selim maddesi unutulmuş, olması gereken ciltte yok. Bkz. *Türk Dünyası Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, C. 6, Ankara 2006, s. 278.

10 Kür, *age*, s. 130.

11 "Muharrem ayının onuncu günü yapılan büyük "Mâtem Merasimi"ni Bağdat'ta Kâzımîye'de yüce ceddimiz Musa Kazım Hazretleri'nin geniş avlusunda, bizim için hazırlanmış özel bir odadan izledik." Bkz. Zorlutuna, *age*, s. 66.

12 DH.SAİDd. 169/101. Musa el-Kâzım için bkz. Mustafa Öz, Mûsâ el-Kâzım, *DİA* içinde, C. 31, Ankara 2020, s. 219-221.

13 "Cennetmekan Sultan Murad Han-ı hamisi hazretlerinin katib-i sanisi" ifadeleri için bkz. DH.SAİDd. 169/101. Ayrıca bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, V. Murad'ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi, *Bellekten*, C. VIII, S. 30, Nisan 1944, s. 249, 250, 258, 316, 318, 319, 326. Halide Nusret Zorlutuna hatıralarında dedesini V. Murad'ın Başkâtibi olduğunu ve aynı zamanda tasavvufta "kutb" olduğunu belirtir. Bkz. Zorlutuna, *age*, s. 6; Kür, *age*, s. 128; Örik, *age*, s. 124-125, 128; Basiretçi Ali Efendi, Hüsnü Bey'den "Sultan Murad hazretlerinin ikinci kâtibi efâzıl-ı ulemâ ve serâmedân-ı erbâb-ı irfândan" sözleriyle bahseder. Bkz. Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul'da Yarım Asırlık Vekâyi-i Mübîmme*, haz. Nuri Sağlam, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997, s. 107, 154. Basiretçi Ali Efendi'den aynı alıntı için bkz. Reşad Ekrem Koçu, Basiret Gazetesi, *İstanbul Ansiklopedisi* içinde, C. IV, Koçu Yayınları, İstanbul 1960, s. 2139; Mehmet Selim, *Türkiye Ansiklopedisi* içinde, C. IV, Ankara 1957, s. 141; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, TTK Yayınları, Ankara 1967, s. 116-117; Uzunçarşılı, *agm*, s. 316.

14 Süleyman Tevfik, *age*, s. 19.

15 Uzunçarşılı, *agm*, s. 279-280; Ziya Şakir, *Çırağan Sarayı'nda 28 Yıl Beşinci Murad'ın Hayatı ve Dönemi*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 158.

Vakasının tertipçilerinden olduğu iddiasıyla yargılanıp Halep'e sürgün edilmişti.¹⁶ Aziz Hüsnü Bey 1891'de Antakya'da koleradan vefat etti.¹⁷

Avnullah el-Kâzımî eğitimini babasının sürgün yeri olan Halep'te tamamladı.¹⁸ Bu eğitiminin yanında ilm-i kelâm, tefsir, felsefe, hadis, fıkıh-ı şerif, usul, beyan, bedii ve meani, mantık, ilm-i ahval-i ruh, coğrafya, hesap ve hendese, hey'et, fenn-i askeri, sarf ve nahiv tahsil etti. Arapça, Farsça ve Türkçe okuyup yazdığı, Kürtçe ve Fransızca konuştuğu sicil dosyasında kayıtlıdır.¹⁹

Avnullah el-Kâzımî, babası Aziz Hüsnü Bey'in vefatından önce İstanbul'a geldi ve Marufizade Mehmed Ziyaeddin Bey'in Müritvet Gazetesi'nde²⁰ 19 Ocak 1890'da "müdür-i tahrir ve mesul" olarak çalışmaya başladı.²¹ Matbuat idaresinin gazeteyi kapatması sonrasında²² tutuklanma korkusuyla yurt dışına kaçtı.²³ Avnullah el-Kâzımî, kaçak hayatı süresince Yenipazar, Priştine, Metroviçe, Üsküp, Kumanova, Köprülü ve diğer yerleri dolaşip kendi ifadesiyle halkı aydınlatmağa çalıştı. Onun kaçak hayatının son durağı

16 Pakalın, *age*, s. 4. Süleyman Tefvik, hatıralarında babası ile birlikte on yıl süre ile Halep'e sürgün edildiklerini belirtir. Bkz. Süleyman Tefvik, *age*, s. 28. Uzunçarşılı, Hacı Hüsnü Bey'in cezasının altı yıl kalebentliğe mahkûmiyet ardından da cezanın sürgüne çevrilerek Antep'e sürgüne gönderildiğini ve bu sürgünün Fenike kazasına tahvil edildiğini belirtir. Bkz. Uzunçarşılı, *agm*, s. 286, 305, 316-317, 326; Süleyman Kâni İrtem, *Sultan Murad ve Ali Suavi Olayı*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2003, s. 190-191; Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat Târihi Hakikatların Aynası*, haz. İsmet Miroğlu, C. I-III, Berekât Yayınevi, İstanbul 1983, s. 609-612.

17 Süleyman Tefvik, *age*, s. 67. Avnullah el-Kâzımî ise babasının zehirlendiğini iddia eder. Bkz. el-Kâzımî, *Son Müdafaa* &, s. 110; el-Kâzımî, *Divân-ı Örfî*, s. 74.

18 Bkz. Pakalın, *age*, s. 4; Ali Çankaya. (1968-1969). *Yeni Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler*, (Cilt. III), Mars Matbaası, s. 58-59. Pakalın ve Çankaya, Avnullah Bey'in Mülkiyeyi bitirdiğini belirtirler fakat Mülkiye mezunları arasında onun adı geçmez. Bkz. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1316 Sene-i Hicriyesine Mahsus, Matbaa-i Amire, İstanbul 1316, s. 516-546.

19 DH. SAİDd. 169/101.

20 DH.MKT. 1687/104.

21 Hasan Duman, *Başlangıcından Harf Devrimine Kadar Osmanlı-Türk Süreli Yayınlar ve Gazeteler Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu 1828-1928*, C. I, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2000, s. 634-636; M. Orhan Bayrak, *Türkiye'de Gazeteler ve Dergiler Sözlüğü (1831-1993)*, Küll Yayınları, İstanbul 1994, s. 101-102; Süleyman Tefvik, *age*, s. 40-43, 45; Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, 15. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 37.

22 Müritvet gazetesinin sahibi Ziyaeddin Bey'in müdür-i mesul Selim Avnullah'ı matbaadan çıkardığı hakkında yazı için bkz. DH.MKT. 1716/115. 20 Şaban 1307-11 Nisan 1890.

23 el-Kâzımî, *Divân-ı Örfî*, s. 81; el-Kâzımî, *Son Müdafaa* &, *age*, s. 114; Mardin, *age*, s. 37; Kür, *age*, s. 129.

ise Selanik olmuş, burada da Çukur Han'da kalmıştı.²⁴ Avnullah el-Kâzımî Anadolu'da ise Bergama'da kaçak hayat yaşamıştı.²⁵

Avnullah el-Kâzımî, Balkanlardaki kaçak hayatı sonrası Halep'e yerleşti ve kardeşi Süleyman Tevfik ile Halep-İstanbul arasında ticaretle meşgul oldu.²⁶ Avnullah el-Kâzımî Halep'te ticaretle uğraşırken Balkanlarda kaçak hayatı sırasında yaptığı gibi iktidara muhalif faaliyetlerde bulunmaktaydı. Bu faaliyetlerle ilgili kendisi hakkında "cemiyyet-i muzırira teşkil ettiğine dair" iddialardan dolayı tahkikat yapılması istenmektedir.²⁷

Avnullah el-Kâzımî 1901'de İstanbul'a döndü. Müşir Fuad Paşa'nın himayesine girdi.²⁸ Avnullah el-Kâzımî, Müşir Fuad Paşa'nın himayesine girmesini "Benim müşârinileyşin konağına dâbil ve vesâtetleriyle arz-ı atebe-i ulyâ kılınıduğunda ba-irâde-i seniyye-i cihânbâni-yi nezd-i müşârinileyşde nev-ummâ²⁹ mabhus bırakılmaklığımdan ibâretidir." ifadeleriyle anlatır.³⁰ Avnullah el-Kâzımî, Müşir Fuad Paşa'nın konağında II. Abdühamid'in affını beklerken Müşir Fuad Paşa³¹ ile Serhafiye Fehim Paşa³² arasında yıllardan beri devam eden husumet, iki grubun adamlarının silahlı çatışmasıyla sonuçlandı.³³ Müşir Fuad Paşa ve adamları verilen jurnaller sonucunda II. Abdülhamid'i hal' iddiasıyla Divan-ı Harpte yargılandı. Yargılama sonucunda Müşir Fuad Paşa ile birlikte Avnullah Bey'de sürgün cezasına çarptırıldı³⁴. Avnullah el-Kâzımî'ye verilen ceza suretinde:

24 el-Kâzımî, *Divân-ı Örfî*, s. 81; el-Kâzımî, *Son Müdafaa & age*, s. 114. Selanik'te Vardar Kapısı Caddesinde bulunan Çukur Han için bkz. Meryem Kaçan Erdoğan, Osmanlı Döneminde Selanik Hanları ve Sakinleri, *History Studies*, 13/3, Mayıs 2021, s. 887. (871-899) DOI 10.9737/hist.2021.1017

25 el-Kâzımî, *age*, s. 114; el-Kâzımî, *Son Müdafaa & age*, s. 137.

26 Süleyman Tevfik, *age*, s. 74-75.

27 BEO. 1139/85375; Varoğlu, *agt*, s. 31.

28 Pakalın, *age*, s. 4.

29 Nev-ummâ: bir suretle, bir derece. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 25. Baskı, Aydın Kitabevi, Ankara 2008, s. 831.

30 el-Kâzımî, *Son Müdafaa*, s. 19; el-Kâzımî, *Son Müdafaa & age*, s. 25.

31 İncirköylü Refet Hasan Paşa'nın (1793-1901) oğlu olan Müşir Fuad Paşa'nın (1835-1931) hayatı hakkında bkz. Gövsa, *age*, s. 145; Sefer E. Berzeg, *Çerkes-Vuhublar Soçî'nin İnsanları (Portreler)*. Kuban Matbaacılık Yayıncılık, Ankara 2013, s. 546-552; Saro Dadyan, Dört Devre Şahitlik Etmiş Bir Osmanlı Paşası Müşir Deli Fuat Paşa. *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 230, Şubat 2013, s. 52-58.

32 Gövsa, *age*, s. 133.

33 el-Kâzımî, *Son Müdafaa*, s. 20-22; el-Kâzımî, *Son Müdafaa & age*, s. 27-29.

34 Ender Korkmaz, *Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017, s. 31-33; Ender Korkmaz, Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın II. Meşrutiyet Öncesi Kariyeri, *Uluslararası Dil, Eğitim ve Sosyal Bilimlerde Güncel Yaklaşımlar Dergisi (CALESS)*, V. 1; S. 2, 2019, s. 171-173.

“Mümaileyhin bâ-tanzim ita etmiş olduğu tercüme-i hal varakasında memalik-i Osmaniye'nin muhtelif cihetlerinde türlü isim ve şekl ve kıyafette millet efkârının tenvirine hizmet etmekle vakit geçirdiği ve üç yüz on yedi senesinde [1901] idama mahkum bulunduğu cihetle altı sene dokuz ay haricen ve dahilen ihtilalattan men' ile zincire vurulmak suretiyle haps edilip ... Fuad Paşa'nın pay-ı taht-ı saltanat-ı seniyye de ika-i fesad ve ihtilal ve mücerred avam-ı nassa dehşet vererek efkâr-ı umumiyyeyi tahdis için tertip ve teşekkül eylediği fırkaya müşareketi sabit olduğundan olvechle mücrimiyetine ve kanun-ı cezanın 57 inci ve 45 inci maddeleri hükmüne tevfikeyen ve ibtidaî tevfikeyi olan üç yüz on dokuz senesi Zilkadesinin altıncı [14 Şubat 1902] gününden itibaren on beş sene müddetle küreğe konulmasına 5 Mart 1318 tarihinde [18 Mart 1902] karar verilmiş olduğu mahkeme cinayet ifadesine atfen işar olunmuştur.”³⁵

Avnullah el-Kazımî müebbet kürek cezası ile Payas hapishanesine gönderildi.³⁶ Payas hapishanesinin tamire alınması üzerine Sivas'a nakledildi.³⁷ Avnullah Bey, Sivas sürgününde de kaçak hayatında olduğu gibi yönetim aleyhinde çalıştı.³⁸ Bu faaliyetleriyle ilgili aleyhinde verilen jurnal üzerine Avnullah el-Kazımî Sivas'tan Sinop Kalesine³⁹ gönderildi.⁴⁰ Jurnalın içeriği aşağıdaki gibidir:

“Matrud Fuad'ın kethüdası olub Sivas hapishanesinde mevkuf bulunan Avnullah'ın haricтен tedarik ettiği hempalarıyla şu günlerde büyük bir fenalık çıkaracaklarına ve mevad-ı mühimme-i saireye aid olarak mezkûr vilâyet hapishanesinde bulunan kolağalıktan matrud Celâl mühriyle alınan iki kıt'a taahhüdlü mektubun mündericatı şayan-ı ehemmiyet görülmüş olmasına mebni aynen ve leffen arz ve takdimine mücaseret eylerim. Ferman. 30 Teşrinisani 321.⁴¹ Mekteb-i Tıbbiye-i Şahaneleri Eczacıbaşısı Mirliya kulları Refik”⁴²

35 Pakalın, *age*, s. 4. Halide Nusret, babasının 101 yıl hüküm giydiğini belirtir. Bkz. Turgut, *age*, s. 29; Kür, *age*, s. 132.

36 DH.MKT. 520/15.

37 Süleyman Tevfik, *age*, s. 166-167.

38 Avnullah Bey'in II. Abdülhamid'e suikast teşebbüsü ve alınan ifadelerini içeren Sivas Valisi Reşid Akif'in telgrafi için bkz. Y. EE. 14/166.

39 Y.PRK.UM. 80/38.

40 Sivas valisi Reşid Akif'in Yıldız Sarayı Baş kitabete dairesine çektiği şifreli telgrafta Avnullah'ın Sinop'a gönderildiğine dair bkz. Y.MTV. 281/10.

41 13 Aralık 1905.

42 Y. EE. 15/176. H. 15 Şevval 1323. Bu belgenin yayını için bkz. Asaf Tuğay, *İbret Abdülhamid'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler*, Okat Yayınevi, İstanbul 1961, s. 73.

Avnullah Bey, Aralık 1905'ten itibaren üç yıla yakın Sinop cezaevinde kaldıktan sonra II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası çıkarılan genel af ile birlikte 1908'de Sinop'tan İstanbul'a döndü.⁴³ Avnullah Bey İstanbul'a geldikten sonra sürgün ve firarilerin haklarını korumak için Fedakaran-ı Millet Cemiyeti'nin kurulmasına öncülük edip cemiyetin başkanlığına seçildi.⁴⁴ Avnullah el-Kâzımî ve arkadaşları Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'nin haklarını korumak ve faaliyetlerini duyurmak amacıyla "Hukuk-ı Umumiye" adıyla bir gazete çıkardılar.⁴⁵

Fedakâran-ı Millet Cemiyeti ve Hukuk-ı Umumiye gazetesi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı oldukça sert bir muhalefet takip ediyordu.⁴⁶ Bu muhalefet sonucunda Fedakâran-ı Millet Cemiyeti merkezi ve Avnullah el-Kazımî'nin evinde aramalar yapıldı ve Avnullah Bey ve arkadaşları tutuklandılar. Mahkeme, Avnullah Bey ve arkadaşlarını suçsuz bulup beraat kararı verdi.⁴⁷

10 Mart 1909'da Kerkük mutasarrıflığına atanan⁴⁸ Avnullah el-Kazımî, İskenderun üzerinden görev yerine giderken Adana Olayları başladı.⁴⁹ Adana

43 Zorlutuna, *age*, s. 12-16.

44 Münir Süleyman Çapanoğlu, *Türkiye'de Sosyalist Hareketleri ve Sosyalist Hilmi*, Pınar Yayınevi, İstanbul 1964, s. 21-36; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi*, C. I, 2. Baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 131-141; Sina Akşin, Fedakâran-ı Millet Cemiyeti, *AÜSBF Dergisi*, C. XXIX, S. 1-2, s. 125-136; Pakalın, *age*, s. 5; Süleyman Tefvik, *age*, s. 251; Zorlutuna, *age*, s. 18; Hasan Taner Kerimoğlu, İkinci Meşrutiyetin İlk Yıllarında Sürgün ve Firariler Sorunu ve Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VII, S. 2, İzmir 2007, s. 133-149; Hasan Taner Kerimoğlu, *Osmanlı'da Devrim ve Fedakâran-ı Millet: İstibdat Dönemi Sürgün ve Firarilerinin Devr-i Hürriyet'te Mücadeleleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2018; Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, çev. Ayda Erbal, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 286-287.

45 Pakalın, *age*, s. 5; Süleyman Tefvik, *age*, s. 254-255; Zorlutuna, *age*, s. 19; Çapanoğlu, *age*, s. 32-36. Hukuk-ı Umumiye gazetesi hakkında bkz. Hasan Taner Kerimoğlu, II. Meşrutiyet Döneminde Genel Haklar Savunusu Yapan Bir Gazete: Hukuk-ı Umumiye, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C. 8, S. 18, 2009, s. 21-38; Naziye Saralı, *Hukuk-ı Umumiye Gazetesi'nin (1908-1909) Meşrutiyet ve Monarşi Rejimlerine Bakışı*, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çorum 2018.

46 Baran Hocoğlu, *II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri 1908-1913*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s. 75-77; Aykut Kansu, *İttihadçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 34-35.

47 el-Kâzımî, *Divân-ı Örfî*, s. 7; el-Kâzımî, *Son Müdafaa &*, *age*, s. 57; Pakalın, *age*, s. 5; Süleyman Tefvik, *age*, s. 285; Zorlutuna, *age*, s. 19-20.

48 İ.DH. 1474/26; İ.DH. 1477/6; DH.MKT. 2780/10; DH.MKT. 2791/14; BEO. 3522/264139; el-Kâzımî, *Divân-ı Örfî*, s. 19; el-Kâzımî, *Son Müdafaa &*, *age*, s. 68; Pakalın, *age*, s. 5; Zorlutuna, *age*, s. 21; Ata Terzibaşı, *Kerkük Matbuat Tarihî*, 2. Baskı, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 32.

49 *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, haz. Recep Karacakaya vd, C. I-II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2010; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihî İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, C. IX, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 93-96; Ahmet Erdoğan, *Belgelerle II. Meşrutiyet'ten Tehcire Adana Ermeni Olayları*

Olaylarının tahrikçisi ve şüphelisi olarak Divan-ı Harb-i Örfiye tarafından 6 Mayıs 1909'da görevden el çektirilen Avnullah Bey, İstanbul'a getirildi ve Harbiye Nezareti'ndeki Bekir Ağa Bölüğü'nde hapsedildi.⁵⁰ Avnullah Bey'in Adana Olaylarında herhangi bir dahlinin olmadığı anlaşılınca Kerkük Mutasarrıflığı görevine 17 Ağustos 1909'da iade edildi.⁵¹ Avnullah el-Kâzımî'nin Kerkük Mutasarrıflığı görevinde dört yıl kaldı.⁵² Avnullah el-Kâzımî, bu süre boyunca Kerkük mutasarrıflığında birçok hizmetlerde bulundu.⁵³ Avnullah el-Kâzımî, 1913 yılının sonunda mutasarrıflık görevine son verilmesi üzerine İstanbul'a döndü.⁵⁴

Avnullah el-Kâzımî, uzun yıllar hapisane zindanlarında kalmasının sonucunda zatülcenp (akciğer veya göğüs zarı iltihabı) hastalığına⁵⁵ yakalandı ve bu hastalık sebebiyle 1917'de⁵⁶ vefat etti.⁵⁷ Halide Nusret "Bir Devrin Romanı" kitabında babasının öldüğü yıl (H. 1335-M.1916/1917) içinde "Ağlayan Kahkalar" başlıklı ilk yazısının "Talebe Defteri" dergisinde yayınlandığını anlatır.⁵⁸

Günlüğü, Gençlik Kitabevi Yayınları, Konya 2012; Zorlutuna, *age*, s. 23-27.

- 50 el-Kâzımî, *Divân-ı Örfî*, s. 65-141; el-Kâzımî, *Son Müdafaa* & *age*, s. 103-157; Pakalın, *age*, s. 5; Süleyman Tevfik, *age*, s. 329-331; Zorlutuna, *age*, s. 34-40.
- 51 DH. SAİDD. D. 169 G.101; DH.MKT. 2913/50.
- 52 Zorlutuna, *age*, s. 57.
- 53 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Yaşadığım Gibi*, haz. Birol Emil, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2000, s. 341-342; İbrahim Sarı, *Irak Türkmenleri*, Net Medya Yayıncılık, Antalya 2017, s. 104; Necat Kevseroğlu, Kerkük'te Yıkılan Türkmen Eserleri, *Bengi Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, V. 2018, S. 1, 2018, s. 33.
- 54 Zorlutuna, *age*, s. 57-58; Hicran Göze, Gerçek Müslümanlığı Yaşayanlardan Kerkük Mutasarrıfı Avnullah Bey, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Yıl 32, S. 2, Nisan 2003, s. 49-51.
- 55 Halide Nusret Zorlutuna'nın kızı Emine Işınsoy Öksüz, dedesinin 48 yaşında zatürreden öldüğünü belirtir. Bkz. Zeynep Uluant, *Hasbihaller*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2007, s. 201; Kür, *age*, s. 142.
- 56 BEO. 4458/334342. 12 Cemaziyülevvel 1335-6 Mart 1917.
- 57 Halide N. Zorlutuna hatıralarında babasının 49 yaşında öldüğünü yazar ama ölüm tarihini gün, ay ve yıl olarak vermez. Bkz. Zorlutuna, *age*, s. 88. Avnullah Bey'in kardeşi Süleyman Tevfik Bey'in hatıralarında da onun ölümünden bahsetmez. Avnullah Bey'in hastalıktan vefat etmesine rağmen onun Kerkük'te teftiş için köyleri dolaşırken Kürt eşkıyalarının pususu sonucu 1914'te öldürüldüğü iddiası hakkında bkz. Gövsa, *age*, s. 212; Pakalın, *age*, s. 5; Terzibaşı, *age*, s. 33. F. Ahmad, *agm*, s. 857; *Türk Dünyası Edebiyatçılar Ansiklopedisi* içinde, C. 2, s. 44.
- 58 Nusret el-Kâzımî, Ağlayan Kahkahalar, *Talebe Defteri*, S. 36, İkinci Sene, 15 Mart 1333, s. 577; Bayrak, *age*, s. 132.

Avnullah el-Kâzımî, Ayşe Nazlı Hanım⁵⁹ ile evli olup Halide Nusret Zorlutuna⁶⁰ ve İsmet Kür⁶¹ adında iki kız çocuk ve Kerkük'te doğan ve erken ölen oğlu Abdülhây Hâdî'nin⁶² babasıydı. Avnullah Bey, Divân-ı Örfî kitabında üç evladının sürgün ve hapis hayatı sırasında vefat ettiğini anlatır.⁶³

2- Mürüvvet Gazetesi

Mürüvvet, Marufizade Mehmed Ziyaeddin Bey (1861-1918)⁶⁴ tarafından 1887-1891 tarihleri arasında çıkarılan bir gazetedir.⁶⁵ Mürüvvet gazetesi 24 Ocak 1887'de yayınına haftalık olarak başladı ve ilk yılında 52 sayı çıktı. Gazetenin başlığı olan “**Mürüvvet 1304**” siyah ve kalın puntolarla yazılıdır. Başlığın hemen altında “*Menâfi-i umumîyeye aid edebiyat ve fînûna müteallik ağıraz ve şahsiyatdan ari her nevi muharrerat-ı mübahase derc olunur*” yazısı yer alır.⁶⁶

Mürüvvet Gazetesi ikinci yılında günlük olarak yayınlandı. İkinci yayın yılına altmış günlük bir aradan sonra 5 Recep 1305/17 Mart 1888 tarihinde 1 numaralı sayı ile başladı.⁶⁷ Gazetenin ikinci yılında künyesine ait bilgilerde en üstte ortada gazetenin başlığı olan “**Mürüvvet 1304**” siyah ve kalın puntolarla yer alır. Gazetenin başlığının altında “*Umur-ı siyasiye ve mevad-ı mütenevviadan bâhis Osmanlı gazetesidir*” yazılıdır. Mürüvvet gazetesi ikinci yılında fiyat politikasında bir değişikliğe gitmiş ve daha önce nüshası 20 para olan gazete 10 paraya satılmaya başlanmıştı. Bu fiyat ile Osmanlı basınında en ucuz fiyata satılan gazetesi oldu.⁶⁸

59 Ayşe Nazlı Hanım, Osmanlı-Rus Harbinde şehit olan Yüzbaşı Mahmud Ragıp Bey'in kızıdır. Bkz. Zorlutuna, *age*, s. 1. İsmet Kür, annesinin babasının ismini Binbaşı Kemal olduğunu söyler. Bkz. Kür, *age*, s. 126.

60 Zorlutuna, Halide Nusret, *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi* içinde, C. 2, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 1168-1169.

61 Kür, İsmet, *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi* içinde, C. 2, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 671-672.

62 Suphi Saatçi, *Kerkük Güldestesi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1997, s. 273; Vehbi Günay, Saad F. Oumar, Kerkük Osmanlı Subay Mezarlığı (Şehitliği), *Cibannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 2, Aralık 2017, s. 91, 110.

63 el-Kâzımî, Divân-ı Örfî, s. 75; el-Kâzımî, *Son Müdafaa* & *age*, s. 110. Avnullah Bey'in ilk çocuğu Heybetullah adını verdiği kızı olup küçük yaşta bir salgında Halep'te vefat etmiştir. Bkz. Kür, *age*, s. 131.

64 DH.SAİDd. 92-451; Çankaya, *age*, s. 58-59.

65 Duman, *age*, s. 934-936; Bayrak, *age*, s. 101-102.

66 Mürüvvet, sene 1, S. 1, 28 Rebiyülahir 1304, s. 1.

67 Mürüvvet, sene 2, S. 1, 5 Recep 1305.

68 Çankaya, *age*, s. 59.

Gazete birinci ve ikinci yıllarında 3 sütun üzerine 4 sayfa olarak yayınlandı. Mürüvvet gazetesinin ikinci yılında yayınlanan nüsha sayısı 252'de kaldı.⁶⁹ Gazetenin bir yılda 252 sayı çıkmasının sebepleri arasında Pazar günleri yayınlanmaması,⁷⁰ Kurban ve Ramazan bayramları ile Paskalya tatilleri⁷¹ ve matbuat idaresince 109 ve 110. sayılar arasındaki 80 gün kapatılmış olması yer alır. Mürüvvet gazetesinin 109. Sayıdan sonra yayınının tatil edilmesinin sebebi ise “Letaif” başlıklı kısımda anlatılan kısa bir menkıbedir.⁷² Matbuat İdaresi tarafından Mürüvvet gazetesinin kapatılma gerekçesine dair gazetelere gönderilen yazıda sebebi açıklanmıştır:

“Matbuat idare-i behiyyesinden tebliğ buyurulan tatilname suretidir: Mürüvvet gazetesinin işbu cumartesi günkü nüshasında münderiç bulunan bir fıkra sansür memurlarına gösterilmeksizin neşr edildiğine ve usul-i mevzua iktizasınca sansüre gösterilmeksizin hiçbir şeyin derc ve neşri caiz olmadığına mebni usul-i mevzuaya adem-i riayete mücazat olmak üzere mezkûr gazete bugünden itibaren ba-emr-i âli bila-müddet tatil kılınmıştır. Fi 27 Şevval sene 1305 ve fi 25 Haziran sene 304.”⁷³

Mürüvvet gazetesi seksen günlük aradan sonra 20 Muharrem 1306/27 Eylül 1888 tarihinde 110. Sayı ile yeniden çıkmaya başladı.⁷⁴ Mürüvvet gazetesinin üçüncü yılı 11 Recep 1306/13 Mart 1889'da 253. Sayı ile devam etti. Gazetenin “**Mürüvvet 1304**” başlığının altında “Menâfi-i mülk ve devlete hâdim Osmanlı gazetesidir” ibaresi yer alır.⁷⁵ Gazetenin başlığının bulunduğu künye kısmı 20 Muharrem 1307/16 Eylül 1889 tarihli 407. Sayısı ile değişti. Gazetenin daha önce üç sütun olarak çıkan sayfaları 407. Sayısı ile beş sütun haline dönüştü.⁷⁶ Gazetede ki 13 Ocak 1890 tarihi 461. Sayısında başlığının olduğu künye yeni bir mizanpajla çıkmış ve Cuma günleri gazetenin çıkmayacağını okuyucularına duyurmuştur.⁷⁷

69 Mürüvvet, sene 2, S. 252, 10 Recep 1306.

70 “Gazetemizin şimdilik haftada bir gün tatilini tensib ettiğimizden Pazar günleri gazetemizin çıkmayacağını beyan ederiz.” Bkz. Mürüvvet, sene 2, S. 112, 22 Muharrem 1306, s. 2.

71 “Hristiyanların Paskalyası olmak ve müvezzilerin ekserisi Hristiyan bulunmak hasebiyle gazetemiz yarın ki pazar günüyle ertesi günü neşr olunmayıp salı günü çıkarılacaktır.” Bkz. Mürüvvet, sene 2, S. 50, 24 Şaban 1305, s. 1.

72 İ.DH. 01088-085322.

73 Tercüman-ı Hakikat, S. 3016, 29 Şevval 1305, s. 2.

74 Mürüvvet, sene 2, S. 110, 20 Muharrem 1306, s. 1.

75 Mürüvvet, sene 3, S. 253, 11 Recep 1306.

76 Mürüvvet, sene 3, S. 407, 20 Muharrem 1307.

77 Mürüvvet, sene 3, S. 461, 27 Cemaziyülevvel 1307, s. 1. Gazetenin Cuma günleri tatil edilmesi 489. Sayıya kadar devam etti. Bununla ilgili gazetede “İhtar-ı Mahsus” başlığıyla “Gazetemizin umum tarafından görmekte olduğu rağbet aldığımız birçok varakalar gazetesinin Cuma günleri de neşrine bizi mecbur etmiştir. Şimdiden sonra Mürüvvet'in Cuma günleri dahi neşr edileceğini kariin-i kiramımıza arz ve beyan eyleriz.” şeklinde ilan edildi. Bkz. Mürüvvet,

Mürüvvet gazetesi 460 ve 461. sayıları arasında yayınına 64 gün ara verdi. Bu aranın sebebi ise Mehmed Ziyaeddin Bey'in hastalığıdır. Mehmed Ziyaeddin Bey, 460. sayıda “*İfade-i Mahsusa*” başlığı ile bu rahatsızlığını ve gazete hakkındaki niyetini belirtir:

“... mizacıma, bir zaaf ve inhiraf târî oldu. En hâzık etibbâ tedavi etmecliğimi ve bir müddet iş ile ziyadece iştigal eylememeliğimi tavsiye eylediler. Şu mizacsızlığımdan dolayı şimdilik âlem-i matbuatdan çekilmeğe karar verdim. Bundan dolayı gazetemiz bir müddetcik tatil edilecektir. Lakin mücerred saye-i şahaneden teessüs eden ve “Mürüvvet” namıyla çıkan bir gazetenin ilelebet tatilini hiçbir vakit arzu etmeyeceğimden birkaç güne kadar gazeteyi, matbaayı meslek-i müttehiz-i sadakatkaranam vecihle idare edecek münasip bir zata tevdi edeceğim. Yine elimden geldiği kadar gazetenin hal-i hazırından ziyade terakkisine muavenetten kusur etmeyeceğim.”⁷⁸

Mehmed Ziyaeddin Bey, sağlığına kavuşunca Mürüvvet gazetesini 23 Cemaziyülevvel 1307/13 Ocak 1890 tarihinde 461. Sayı ile tekrar çıkarmaya başladı. Mürüvvet gazetesi 4 Mart 1890 tarihli 507. sayısından sonra ikinci kez tatil edildi. Gazetenin tatil edilmesinin sebebi ise sansür heyetinin çıkarılmasını istediği yazının yerine başka bir yazı koymak yerine bu yazının olduğu iki buçuk sütunun boş bırakarak yayınlanmasıdır.⁷⁹

Gazetenin dördüncü yılında “**Mürüvvet 1304**” başlığının altında “Her gün neşr olunur Osmanlı gazetesidir” ibaresi ile yayınlandı.⁸⁰ Mürüvvet gazetesi yayın hayatı süresince 812 sayı çıktı.⁸¹ Mürüvvet gazetesinin İBB Atatürk Kitaplığı ve Milli Kütüphane koleksiyonlarında son nüshası H. 12 Cemaziyülevvel 1308/M. 24 Aralık 1890 tarihindeki 116. sayı ile son bulmakta ve bundan sonra başka bir sayısı görülmemektedir.⁸² Gazete, toplam 812 sayı çıkmış olup dördüncü yılında 253 sayının daha çıkmış ve 1 Şevval 1308/10 Mayıs 1891 tarihinde son nüshası yayınlanmıştır.⁸³

Mürüvvet gazetesinde Muallim Naci başta olmak üzere İbnülemin Mahmud Kemal, Faik Reşad, Nabizade Nazım, Mehmed Celal, Mehmed

sene 3, S. 484, 18 Cemaziyülahır 1307, s. 1.

78 Mürüvvet, sene 3, S. 460, 21 Rebiyülevvel 1307, s. 1.

79 Y.A.HUS. 234/27; Mürüvvet, sene 3, S. 507, 12 Recep 1308, s. 3

80 Mürüvvet, sene 4, S. 1, 15 Muharrem 1308.

81 Bayrak, *age*, s. 101-102; Süleyman Tevfik, *age*, s. 40

82 Bu makaleyi hazırlarken Mürüvvet gazetesinin İBB Atatürk Kitaplığı ve Milli Kütüphane’de bulunan dijital koleksiyonlarından yararlanılmıştır.

83 Mürüvvet’in 12 Cemaziyülevvel 1308/24 Aralık 1890 tarihli 117. Sayısında tefrika edilmeye başlayan Pierre Zaccone’a ait “Bir Kontun Cinayetleri” romanı 20 Cemaziyülahır 1308/31 Ocak 1891 tarihli 154. Sayıda sona erdi. Roman hakkında bkz. <https://ereseach.ozyegin.edu.tr/xmlui/handle/10679/5583> erişim tarihi: 27.09.2023

Ziver, Menemenlizade Tahir, Şerafeddin Mağmumi, Süleyman Tevfik, Mehmed Asaf, Vassaf Bey gibi dönemin yazar ve edebiyatçılarının yazıları yer aldı. Avnullah el-Kâzımî'de yazı işlerinden sorumlu müdür olarak 461. Sayıdan itibaren gazetenin yazar kadrosunda yer aldı.

2.1. Avnullah el-Kâzımî'nin Mürüvvet Gazetesine Atanması

Marufizade Mehmed Ziyaeddin Bey, sağlık sorunlarından dolayı gazetesini 460. Sayı ile birlikte durdurmuştu. Bu konuyu okuyucularına aşağıdaki gibi duyurdu:

“Ahiren mizacıma, bir zaaf ve inhiraf târî oldu. En hâzık etibbâ tedavi etmekliğimi ve bir müddet iş ile ziyadece iştiğal eylememekliğimi tavsiye eylediler. Şu mizaçsızlığımdan dolayı şimdilik âlem-i matbuattan çekilmeğe karar verdim. Bundan dolayı gazetemiz bir müddetcik tatil edilecektir. Lakin mücerred saye-i şahaneden teessüs eden ve “Mürüvvet” namıyla çıkan bir gazetenin ilelebet tatilini hiçbir vakit arzu etmeyeceğimden birkaç güne kadar gazeteyi, matbaayı meslek-i müttehiz-i sadakatkaranam vecihle idare edecek münasib bir zata tevdi edeceğim. Yine elimden geldiği kadar gazetenin hal-i hazırından ziyade terakkisine muavenetten kusur etmeyeceğim.

Mesleğim, her hal u karda doğrudur. Menafi-i zatiyemi hiçbir vakit düşünmem. Nan û nimetiyle perverde olduğumuz devlet ve memleketimizin menafii için hizmet etmekten başka bir şey bilmem. Cenab-ı hak doğruluktan ayırmasın ve mahcub etmesin. Bu hal insan için her yerde mucib-i selamet ve necattır. Birkaç güne kadar gazetenin yine neşriyle beraber abonelerin, ilan sahiplerinin matlubu icra ve ikmal edilecektir. Gazetenin böylece bir müddet tatilinden dolayı kariin-i kiramdan afvımı rica ederim. Ne yapayım ki bunca gayret ve mesaime karşı mazurum ve bu mecburiyette bulunuyorum.”⁸⁴

Mehmed Ziyaeddin Bey, 460. Sayıda okuyucularına söz verdiği “gazeteyi, matbaayı meslek-i müttehiz-i sadakatkaranam vecihle idare edecek münasib bir zata ...” ifadeleriyle belirttiği kişi olarak Selim Avnullah Bey ile anlaşmış ve gazetenin “müdür-i tahrir ve mesul” sıfatıyla atamıştır. Mehmed Ziyaeddin Bey, gazetesinin “umur-ı tahririyasını” Selim Avnullah Bey’i atadığına dair matbuat idaresine de bilgi vermiştir.⁸⁵ Bu konuda 461. Sayıda okuyucularına aşağıdaki açıklamayı yazar:

“460” numrolu gazetemizde vücudca rahatsız olmaklığıma mebni bir müddet işten çekilmeğe ve gazeteyi suret-i muvakkata da tatil eylemeğe mecbur olduğumu beyan eylemiş idim. Salifü’z-zikr rahatsızlığa mebni

84 Mürüvvet, sene 3, S. 460, 21 Rebiyülevvel 1307, s. 1.

85 DH.MKT. 1687/104.

hayli masraf ve himmetle tesis eden bir gazetenin tûl-i müddet tatili caiz olmayacağından umur-ı tahririyyenin bir yed-i iktidara tevfihi lazımeden olmasıyla bu vazife-i mühimmeyi mukavelat-ı muharrirliğince suret-i resmîyede musaddak olan bir kıta mukavelename mucibince erbab-ı sıdk û istikametten Selim Avnullah Beğ Efendi'ye tevdi eylemişimdir. Selim Avnullah Beğ Efendi marû'z-zıkr mukavele mucibince müdir-i tahrir ve mesuldür acizleri bervech-i maruz umur-ı tahririye ile iştigal etmeyip umur-ı idareye nezaret edeceğim. Sıhhatim müsaade ettiği mertebe yazı işlerine muavenet eyleyeceğim. Maazallah-ı Taâlâ gazetenin hastalık vesaire gibi ehemmiyetsiz arızalarla neşrinin sektedar olmaması madde-i mühimmesini lütf-i hakla suret-i mahsusa ve kaviyye de taht-ı temine almışızdır."⁸⁶

Avnullah el-Kâzımî, Mürüvvet gazetesinin 461. Sayısında "Zorluzade Selim Avnullah" imzasıyla okuyuculara merhaba diyen bir yazı yazmıştır.

"Evvel Hâlık-ı kevn û mekan ve tahir fi sınaî'l-ukul ve'l-ezhan hazretlerinin hariç ez tadad-ı inamat-ı ilahiyesinden birinin bile ifa-yı şükrü iktidar-ı beşeriyyenin fevkinde bulunduğu arz ve beyandan müstağnidir ancak (ma . . .)⁸⁷ nutk-ı celilini vird-i zeban ile hamd ve şükr-i acizanemizi min gayr-i haddin takdim-i dergah-ı ahadiyyet eyleriz.

(Eda-yı şükr ne kabil hakir-i benden için)

(Ki şükr eylemeğe iktidar sendendir)

İşte şükründen aciz bulunduğumuz in'âmat-ı ilahiyyenin yeganesi, zıllullahi, ve vekil-i hazret-i peygamberi, hami-i din-i Ahmedî, hadim-i şeriat-ı garra-yı Muhammedî, sultan-ı⁸⁸, veliy-yi nimet-i biminnetimiz el-gazi (Abdülhamid) han-ı sani efendimiz hazretleridir sevgili padişahımız her ferd için vacibü'l-eda bulunan dua-yı devam-ı ömr û şevket ve iclal-ı hilafetpenahilerini tekrar ile tezyin-i lisan-ı ubudiyet eylerim: Öyle bir dua ki makbul-i hüdadır umum-ı Osmanıyan için saadet-nümadır.

(Yaşa bin yıl yaşasın padişahım zıll-ı adlinde)

(Umum Osmanlılar rahatla emr-i arzuman etsün)

(Terakki-i adl û ihsan cümlesi mahsul-ı asrıdır)

(Zafer vakt-i hümayununda irha-yı inan etsün)

Gazetemiz sahib-i imtiyazı refikim Ziyaeddin Beğ Efendi'nin balada beyan eylediği vecihle (Mürüvvetin) müdir-i tahrir ve mesulluğu min gayr-i

86 Mürüvvet, sene 3, S. 461, 27 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

87 (ma) noktalar yazının kendisinde bulunmaktadır.

88 Kelimedede harfler silinmiş, okunamadı.

liyakat uhde-i aciziye ihale olunmuştur. Rabbim Taâlâ ve takaddes hazretleri rıza-yı bari ve maksad-ı ali-i hazret-i şehriyari daire-i necat-ı bahiresinde ifa-yı hüsn-i hizmete muvaffak eylesin amin.”⁸⁹

2.2. Avnullah el-Kâzımî'nin Mürüvvet Yazıları

Avnullah el-Kâzımî, Mürüvvet gazetesinde 461. Sayıdan itibaren yazı işlerinden sorumlu müdür olarak çalışmaya başlamış ve bu görevini gazetenin kapatıldığı 507. Sayıya kadar sürdürmüştü. Bu süre boyunca gazetenin ilk sayfasında yer alan “Politika İcmali” başlıklı yazıları Avnullah Bey yazmıştır. Mehmed Ziyaeddin Bey, gazetenin idari işleri ile ilgilenmeye devam etmiştir.

2.2.1. Politika İcmali

Politika İcmali, Mürüvvet gazetesinin birinci sayfasında yer alan Avrupa ve dünyadaki siyasi gelişmeler hakkında yorumların yapıldığı bölümdü. Bu bölümü Mehmed Ziyaeddin Bey’in “acizleri bervech-i maruz umur-ı tahririye ile iştigal etmeyip umur-ı idareye nezaret edeceğim” sözleriyle yazmadığı kesindir. Gazetenin sorumlu yazı işleri müdürlüğü görevini Avnullah Bey yaptığından dolayı Politika İcmali başlıklı Avrupa siyaseti hakkındaki yazıları kaleme almıştır.

Politika icmali kısmındaki haberler, Ajans de Konstantinopol (Agence de Constantinople) ve Ajans Oriyantal⁹⁰ şirketlerinden gelen telgraflar ile İstanbul’a gelen Avrupa gazetelerinden elde edilen bilgiler üzerinden yorumlandı. Mürüvvet gazetesinin 1887’deki kuruluşundan itibaren Ajans Havas aboneliği ile yurt dışı haberleri “Telgraf” başlığı altında yayınlandı.⁹¹ Mürüvvet gazetesi, Ajans Havas, İstanbul bürosunu Ekim 1889’da kapattıktan sonra 1 Ekim 1889’da faaliyete geçen Avusturya ajansı Corrbureau’nun “Ajans de Konstantinople”, ayrıca “Ajans Oriyantal” telgraf şirketlerinden gelen telgrafları yayınladı.⁹²

89 Mürüvvet, sene 3, S. 461, 27 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

90 Reuter ile Avusturyalı Correspondenz-Bureau ortaklığı ile 1889’da Agence Orientale’i kurdular. Bkz. Servet Yanatma, *The International News Agencies in the Ottoman Empire (1854-1908)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tez, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015, s. 213.

91 1835’te kurulan Ajans Havas, 1870’te Reuter Ajansı ile İstanbul’da ortak bir büro açtılar. 1889’da Havas ve Reuter İstanbul’dan çekildiler. İstanbul Avusturya ajansı Corrbureau’nun rekeline bırakıldı. Corrbureau’da İstanbul’da Ajans de Constantinople ismiyle bir ajans kurdu. Bkz. Hıfzı Topuz, *II. Mahmut’tan Holdinglelere Türk Basın Tarihi*, 2. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003, s. 81; Michael B. Palmer, *International News Agencies A History*, Palgrave Macmillan eBook, Switzerland 2019, s. 6-13.

92 Orhan Koloğlu, *Havas-Reuter’dan Anadolu Ajansı’na*, Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayınları, Ankara 1994, s. 24-28.

Politika İcmali'nin telgraf ve gazete haberlerine bağlı kalması sebebiyle Avnullah Bey'in yaptığı yorumlarda bu sebeple biraz yüzeysel kalmıştır. Avnullah Bey'in 461 ve 507. Sayılar arasında toplam 47 sayı Politika İcmali yazısı yayınladı. Bu yazıların tarih aralığı ise 27 Cemaziyülevvel 1307/15 Ocak 1890 ile 12 Recep 1307/4 Mart 1890 olup elli iki gündür. Avnullah Bey iki aya yakın bir süre Avrupa ve dünya siyaseti hakkında Avrupa'dan gelen gazeteler ve telgrafların verileri üzerinden yorumlarda bulundu.⁹³

Avnullah Bey'in Avrupa siyasi gelişmeleri dışında okuyuculardan gelen mektuplara "Mürüvvet" başlığı ile kısa cevaplar vermiş, bunun yanında gazetenin dizgisinin bozukluğu konusunda mizahi kısa bir yazı yazmıştır. Avnullah Bey, "İtizar" başlığı ile bu kısa yazısında dizginin bozukluğunu grip salgınına bağlar:

"İnfulenza cenabları esna-yı tertibde matbaamızı ziyaret ederek müretteplerden ekserisini giriftar-ı pençe-i izdırabi ettiği cihetle bugün gazetemiz böyle çıkarıldığından kariinimizin afv buyuracaklarına eminiz."⁹⁴

Avrupa ve dünya siyasi tarihinde 15 Ocak 1890-4 Mart 1890 tarihi aralığındaki gelişmeler telgraf ve gazete haberleri çerçevesinde Avnullah Bey tarafından yorumlandı.⁹⁵ Avnullah Bey'in Politika İcmali köşesinde Rusya ve Fransa ittifakı meselesi,⁹⁶ Alman Reichstag meclisinin açılması,⁹⁷ Almanya imparatoru II. Wilhelm'in nutku,⁹⁸ İngiltere ve Portekiz hükümetleri arasındaki siyasi kriz,⁹⁹ İspanya'da siyasi kriz,¹⁰⁰ Girit meselesi, Fransa cumhurbaşkanı

93 Bu tarihler arasında Avrupa'daki siyasi gelişmeler hakkında bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, Kısım: I, 4. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 55-75.

94 Mürüvvet, sene 3, S. 466, 28 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

95 1890'lı yıllara kadar Avrupa'nın siyasi olarak dönüşümü için bkz. Norman Stone, *Dönüşen Avrupa 1878-1919*, çev. Dilek Yücel, Ketebe Yayınları, İstanbul 2022, s. 51-115.

96 Alman imparatorluğunun 1871'de kurulmasından sonra Avrupa'da ittifaklar sisteminin kurulması, Fransa-Almanya düşmanlığı, Rusya ve Avusturya-Macaristan imparatorluğu arasında Balkanlar için mücadele, Almanya'nın Rusya ve Fransa saldırısına uğrama korkusu etrafında meydana geldi. XIX. yüzyılın son çeyreğinde başlayan ittifaklar sistemi için bkz. John Merriman, *Rönesans'tan Bugüne Modern Avrupa Tarihi*, çev. Şükrü Alpogut, Say Yayınları, İstanbul 2018, s. 934-947.

97 Stephen J. Lee, *Avrupa Tarihinden Kesitler 1789-1980*, 2. Baskı, çev. Savaş Aktur, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2004, s. 140-141

98 Reichstag meclisi ve II. Wilhelm hakkında bkz. Jonathan Steinberg, *Bismarck*, çev. Hakan Abacı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 509-555, Merriman, *age*, s. 730-732.

99 Portekiz'in İngiltere ile olan siyasi meseleleri için bkz. Jeremy Black, *Kısa Portekiz Tarihi*, çev. Berna Asuman Uzun, Say Yayınları, İstanbul 2021, s. 180-181; Hermann Kinder, Werner Hilgemann, Manfred Hergt, *Dünya Tarihi Atlası Fransız Devrimi'nden Günümüze*, C. 2, çev. Leyla Uslu, 2. Baskı, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2008, s. 363; David Steele, *Lord Salisbury A Political Biography*, Taylor & Francis e-Library, 2004, s. 264, 325-328.

100 İspanya'nın bu dönemi için bkz. Jeremy Black, *Kısa İspanya Tarihi*, çev. Yavuz Alogan, Say

Sadi Carnot'nun Brüksel'e seyahati, infuluenza vakaları¹⁰¹, Bulgaristan'ın istikraz akdi, Fransa'nın iç siyaseti, İspanya Kralı XIII. Alfonso ve onun sağlık durumu,¹⁰² İspanyolların Portekiz hükümeti lehine gösterdikleri nümayişler ve Portekiz'in buna karşılık Cebelitarık'ta İspanya'nın haklarını savunması, yılbaşı münasebetiyle Rusya imparatorunun Moskova şehri ahalisine hitaben göndermiş olduğu yazı, Bohemya'da Çekler ile Almanların anlaşmaları,¹⁰³ Almanya'nın sosyalistler hakkındaki kanun layihası,¹⁰⁴ Yunan kralı ile başbakan Charilaos Trikoupis¹⁰⁵ arasındaki ihtilaf, İttifak-ı müsellese karşı Fransa ve Rusya hükümetleri arasında bir ittifak akdi iddiaları,¹⁰⁶ Surinam arazisinin hududu meselesinden dolayı Fransa ile Hollanda arasındaki ihtilaf,¹⁰⁷ İtalyan ordusunun Habeş ülkesindeki ilerlemesi,¹⁰⁸ Çin'in Rusya'ya karşı asker sevki için demiryolu inşa etmesi,¹⁰⁹ Sir Charles Dilke¹¹⁰ ve yazdığı "Problems of Greater Britain"¹¹¹ isimli kitabı hakkındaki tartışmalar, Fransa'nın 1891 senesi bütçesi müzakereleri, Almanya imparatoru II. Wilhelm'in amelenin ıslah-ı ahvali ve temin-i istikbali hakkındaki konferansa bütün Avrupa devletlerini daveti,¹¹² Fransa'da tevkif edilen Duke of Orleans¹¹³ meselesi, Rusya'nın Avusturya ve Macaristan hududuna asker sevk etmesi, Orta Asya'ya doğru ilerleyen Rusya, Brüksel'de toplanan men-i esaret kongresi,¹¹⁴

Yayımları, İstanbul 2020, s. 171-193.

- 101 Mürüvvet gazetesinde Osmanlı coğrafyası ve Avrupa'daki infuluenza (grip) vakaları hakkında haberler sıklıkla yer almıştır.
- 102 https://en.wikipedia.org/wiki/Alfonso_XIII erişim tarihi: 24.09.2023
- 103 Kinder, *age*, s. 357.
- 104 İstisna Yasası adı verilen, sosyalistlere karşı çıkarılan yasa hakkında bkz. N. V. Yeliseyeva, *Takım Çağlar Tarihi*, çev. Özdemir İnce, 3. Baskı, Yordam Kitap Yayınları, İstanbul 2014, s. 229-230.
- 105 https://en.wikipedia.org/wiki/Charilaos_Trikoupis erişim tarihi: 24.09.2023
- 106 Fransa-Rusya ittifakının gelişme süreci için bkz. Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 1997, s. 381-400.
- 107 Cornelis Ch. Goslinga, *A Short History of the Netherlands Antilles and Surinam*, Martinus Nijhoff Publishers, Hague 1979, s. 138, 163-164.
- 108 Armaoğlu, *age*, s. 450-452.
- 109 Merriman, *age*, s. 907-909; Rusya'nın Asya'da demiryolu inşası için bkz. Armaoğlu, *age*, s. 761-762; 770-771.
- 110 https://en.wikipedia.org/wiki/Sir_Charles_Dilke,_2nd_Baronet erişim tarihi: 24.09.2023
- 111 <https://archive.org/details/problemsofgreat01dilkuoft/mode/2up> erişim tarihi: 28.09.2023
- 112 Armaoğlu, *age*, s. 385.
- 113 [https://en.wikipedia.org/wiki/Prince_Philippe,_Duke_of_Orlans_\(1869-1926\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Prince_Philippe,_Duke_of_Orlans_(1869-1926)) erişim tarihi: 24.09.2023
- 114 https://en.wikipedia.org/wiki/Brussels_Anti-Slavery_Conference_1889-90 erişim tarihi: 24.09.2023; Ehud R. Toledano, *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, çev. Y. Hakan Erdem, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s. 203; Y. Hakan Erdem, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 179-185; Abdullah Özdağ, Afrika'da Esir Ticaretinin Yasaklanması: Brüksel Konferansı (1890), *ANKASAM Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 2(1), Mayıs 2018, s. 244-302; William Mulligan, The Anti-slave Trade Campaign in Europe,

İtalya'nın Avusturya'ya gücenmesi ve Fransa'ya meyli, Almanya'ya karşı Fransa ve Rusya arasında ittifak, Prens Bismarck'ın başvekâletten ayrılacağı rivayetleri,¹¹⁵ İtalya hükümetinin Afrika'da müstemleke edinmek arzusuyla gönderdiği fırka-i askeriye, Rusya'nın Bulgaristan'dan tazminat-ı işgaliye talep etmesi, İngiltere ve İspanya arasında kriz,¹¹⁶ ABD bandıralı bir geminin İngiltere harp gemisi tarafından zapt ve müsadere edilmesi vb. haberleri üzerine değerlendirmelerde bulundu.

Avnullah Bey, Politika İcmali yazılarını gazeteye gelen telgraflar ve gazeteler üzerinden değerlendirmekteydi ve bu sebeple Avrupa matbuatına dair eleştiriler de getirmişti. Bununla ilgili “Âlem-i siyasetçe mesail-i mühimme mefkud bulunduğundan Avrupa matbuatı haiz-i ehemmiyet olmayan mevadî sermaye edinerek mütalaalar serdine kalkıyorlar.”¹¹⁷ “Ekser Avrupa mahafil-i siyasiyesinde bais-i kıyl û kal olan mesailden biri ve belki heman cümle matbuatın makalatı Fransa ve Almanya ittifakı ile Fransa ve Hollanda beyninde tahaddüs eden müstamerat meselesinden ibaret olup”,¹¹⁸ “Vukuat-ı siyasiyenin fıkdanı hasebiyle pek ehemmiyetsiz bir takım ahval-i ruzmerre-i siyasiyenin alem-i matbuatı işgal etmekte olduğu görülmektedir.”,¹¹⁹ “Bir müddettir mahafil-i siyasiyeyi işgal ve matbuata sermaye-i bahs ve makal olan”,¹²⁰ “Bu günlerde matbuata sermaye-i bahs ve makal olan mesailin biri de”¹²¹ gibi cümleleriyle gazetelerin okuyucu kitlesini artırmak ve dikkatlerini çekmek için sorunları büyütme düşüncesinde olduklarını iddia eder.

Avnullah Bey, bu yazılarında diplomasi üzerine görüşlerini de açıklamıştır. Bu açıklamasında diplomatik bir kararın iki zıt yoruma da sebep olduğunu aktarır. Ona göre diplomasi:

“Diplomasi denilen saha-i vasi'de cereyan eden vukuat-ı siyasiyye her ne tarafa çekilse o suretle tefsir olunabilecek mevad-ı nazikeden ibaret bulunduğu cihetle meydan-ı siyasetin her kangı bir köşesinde zuhura gelen

1888-90, *A Global History of Anti-Slavery Politics in the Nineteenth Century* içinde, Ed. William Mulligan, Maurice Bric, Palgrave Macmillan UK Publishers, London 2013, s. 149-170.

115 18 Mart 1890'da II. Wilhelm'e istifası sunan Bismarck'ın görevden ayrılma süreci için bkz. Steinberg, *age*, s. 509-545; Armaoğlu, *age*, s. 382-386.

116 1890'lı yıllar Avrupa'nın toparlandığı yıllar olurken İspanya siyasi krizlere girmişti. Bkz. Raymond Carr, *Spain 1808-1975*, 2. Baskı, Oxford University Press, London 1982, s. 389-394, 455-463.

117 Mürüvvet, sene 3, S. 475, 7 Cemaziyülahır 1307, s. 1.

118 Mürüvvet, sene 3, S. 479, 12 Cemaziyülahır 1307, s. 1.

119 Mürüvvet, sene 3, S. 482, 15 Cemaziyülahır 1307, s. 1.

120 Mürüvvet, sene 3, S. 493, 27 Cemaziyülahır 1307, s. 1.

121 Mürüvvet, sene 3, S. 496, 30 Cemaziyülahır 1307, s. 1.

hadise bazı taraflarda dünyalara sığmayacak kadar izam ve yine o vadi-i cesimin diğer tarafında aynı hadisenin pek az ehemmiyetle telakki edildiği malum olup bu cümleden olarak Fransa'nın Rusya sefiri bulunup devlet-i metbuasından istihsal eylediği mezuniyet üzerine Paris'e gelmiş olan mösyö (Labolay)ın¹²² bir müddet gayr-ı muayyene zarfında Paris'te ihtiyar û ikamet ile Petersburg'a avdet etmeyeceği havadisi Avrupa mahafil-i siyasiyesiyle evrak-ı havadisi tarafından yekdiğerine taban tabana zıd bir takım tefsirlere düşar olduğu görülmektedir."¹²³

Avnullah Bey'in olayları değerlendirirken gazete ve telgraf haberleri üzerinden yorumlar yaptığını yukarıda belirtmiştik. Bu yazılara hâkim olan görüş barışın ve huzurun olduğu bir siyaseti takip etmesidir. Aşağıya aldığımız yazı Avnullah Bey'in görüşlerine güzel bir örnektir:

“İngiltere ve Portekiz hükümetleri meyanında ahiren zuhur eden ihtilaf devleteyn-i mezkureteyn arasında bir harb zuhurunu ve binaenaleyh sulh ve müsalemet-i umumiyenin ihlal edileceğini zan ve tahmin ettirdiğinden Avrupa mahafil-i siyasiyesince ehemmiyetli telakki edilmekte bulunduğu ve Almanya başvekili prens (Bismark)ın bu ihtilafi sulhen tesviyeye tavassut etmek teklifinde bulunuşu dahi müsalemet-i umumiyenin ihlal edilmesi korkusundan neşet eylediği ve fakat tavassut teklifine İngiltere tarafından, kendi kuvvetine istinaden Portekiz gibi küçük bir hükümeti hedef-i şemşir-i galibiyet etmek fikriyle, pek de ruy-ı muvafakat gösterilmeyeceği ekser Avrupa gazetelerinin cümle-i rivayatındandır. İngiltere'nin Portekiz hakkında olan muamele-i malumesi Berlin'de in'ikad eden (Afrika'da¹²⁴ serbesti-i ticaret) kongresinde tanzim olunan ahidnamenin bend-i mahsusuna büsbütün muhalif bulunduğu ve İngiltere tarafından re'yy-i hükme müracaat ciheti kabul olunmadığı halde ahidnamenin hiç mesabesinde kalacağını dermeyan ediyorlar.¹²⁵ Eğer prens (Bismark)ın tavassutu maruz-ı kabulde cilve-ger olur ise bu meselenin de kariben tesviye olunacağı cihetle müsalemet-i umumiyyeyi tehdid eden bir meselenin bertaraf edileceği ümid olunur. Bulgaristan istikrazı hakkında Rusya devletinin Avrupa kabinelerine gönderdiği protestoya sükût ile cevap verilışı bu meselede bir ehemmiyet-i siyasiye olmadığını gösteriyor ise de Rusya matbuatının neşr ettikleri makalat bu meselenin muahharen kesb-i ehemmiyet edeceğini tahmin ettiriyor. Almanya devletinin ez-her cihet sulh

122 Paul Lefebvre de Laboulaye hakkında bkz. https://fr.wikipedia.org/wiki/Famille_Lefebvre_de_Laboulaye erişim tarihi: 24.09.2023

123 Mürtüvvet, sene 3, S. 503, 8 Recep 1307, s. 1.

124 Amerika yazılmış

125 1885 Berlin Konferansı hakkında bkz. Merriman, *age*, s. 886-889.

ve müsalemete say’ bulunmakta olduğu cihetle bu istikraz maddesinde bir suret-i hasenede netice-pezir olmasını arzu eylediği Berlin’de söyleniyor.”¹²⁶

Avnullah Bey, Politika İcmali yazılarında kullandığı benzetmeleri çoğunlukla “fırtına” ve “bulut” kelimeleri üzerinden yapmıştır. “Bulut” kelimesini daha çok olumsuz anlamda kullanan Avnullah Bey’in cümleleri aşağıda verilmiştir.¹²⁷

“...alem-i siyasiyatta fırtına zuhurunu ima eder **bulutların** mahv û nabud olacağı şübhe edilemez.”¹²⁸

“...sema-yı siyasetin o cihet ufuklarında dahi mucib-i endişe **bulutların** mefkud olduğu aşıkardır.”¹²⁹

“... umum müsalemet tarafdaranı bi’l-ittihad sema-yı siyasiyattan şu gibi ufak **bulutları** bertaraf etmeğe çalışacakları azade-i kayd-ı iştibahdır.”¹³⁰

“... alem-i siyasetin o cihet ufuklarında rû-nüma olan bir takım ufak **bulutlarından** cüzi bir fırtınanın bile zuhur etmeyeceği piramen-gerd-i hatır olabilir.”¹³¹

“Avrupa ahvaline bakanlar mütahavvil bir havada gah ibraz-ı letafet ve gah arz-ı zulmet eden **bulutlar** gibi sema-yı siyaseti yekdiğerine benzemez bir takım sehab-ı keşfin istila eylediğini görüyorlar.”¹³²

“... Avrupa halkını istiab eylemiş olan bir korkudan mütahassıl bulunduğu müstağni-i beyan ve bu havf-i umuminin dahi malumü’l-ism birkaç hükümet üzerinde tahassul etmiş olan kesif **bulutlardan** mahuf barikaların sema-yı siyasiyatta işaa-endaz-ı dehşet olabilmesinden ibaret bulunduğu azade-i kayd û ityandır.”¹³³

“Ufk-ı siyasi sakin bir takım **bulutlarla** kapanmış ve keşf-i hakikat kesb-i eşkâl eylemiştir. Her tarafta, calib-i enzar-ı dikkat olacak bir derecede sükûnet hükümferma ve bu perde-i sükûn altında ihzar-ı alat cenk ve cidal edildiği rû-nüma olmaktadır.”¹³⁴

126 Mürüvvet, sene 3, S. 467, 29 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

127 Bulut kelimelerindeki vurgu bana aittir.

128 Mürüvvet, sene 3, S. 471, 3 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

129 Mürüvvet, sene 3, S. 475, 7 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

130 Mürüvvet, sene 3, S. 480, 13 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

131 Mürüvvet, sene 3, S. 486, 20 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

132 Mürüvvet, sene 3, S. 488, 22 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

133 Mürüvvet, sene 3, S. 488, 22 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

134 Mürüvvet, sene 3, S. 503, 8 Recep 1307, s. 1.

“Sema-yı siyasiyatın o cihat ufuklarında bir fırtınanın zuhurunu ima eden **bulutların**, evvelce de beyan eylediğimiz vecihle zail olmak üzere bulunduğunu beyan ile sulh ve müsâlemet-i umumiyenin muhafaza edileceği zannında olduğumuz dermeyan eyleriz.”¹³⁵

Avnullah Bey, “bulut” metaforunu olumlu anlamda medeniyet kelimesi ile birlikte kullanmaktadır:

“Avrupa’nın cihat-ı muhtelifesine atf-ı nazar-ı dikkat olunduğu takdirde ahval-i siyasiyede bir adem-i intizam eseri heman gözlere çarpmaktadır. Eğer imale-i nazar yalnız Avrupa’ya hasr edilip cihanın **medeniyet bulutları** altında bulunan bilcümle aktarına tevcih edilir ise ahval-i siyasiyedeki bu ittihadsızlık oralarda dahi rû-nüma olmakta ve her gün tesvid-i sahayif-i matbuata hizmet etmekte olduğu aşık olur.”¹³⁶

Avnullah Bey’in yaklaşık iki ay gibi bir süre Mürüvvet gazetesinde yazı işleri müdürü olarak çalıştığı zaman diliminde Avrupa devletleri arasındaki ittifaklar ve 26 Şubat 1885’de imzalanan Berlin Genel Senedi¹³⁷ sonrasında sömürgelerin paylaşılması konuları Avrupa siyaset ve kamuoyunu meşgul etmekteydi.

2.2.2. Sulh ve Müsâlemet-i Umûmiyye

Avnullah el-Kâzımî’nin Mürüvvet gazetesinde “Politika İcmali” başlıklı yazılarının tamamına yakınında “sulh ve müsâlemet-i umûmiyye” ifadesiyle kullandığı temel ilke bulunmaktadır. Avnullah Bey, bu yazılarında başta Avrupa olmak üzere dünyanın genelinde esas olması gerekenin “sulh ve müsâlemet-i umûmiyyenin” muhafazası olmasını temenni eder. Avnullah Bey’e göre sulh ve müsâlemet-i umumiyyenin muhafazasını sağlayacak olan ise düvel-i muazzama olarak kabul edilen büyük devletlerdir. Düvel-i muazzama devletleri o dönemde İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, İtalya ve Osmanlı İmparatorluğu ülkelerinden oluşmaktaydı.¹³⁸

Avnullah Bey’in Avrupa’daki siyasi buhranların savaşa dönüşmeden “sulh ve salah” yoluyla çözülmesine yönelik isteğini yerine getirecek olan düvel-i muazzama devletleri ise devamlı surette başka siyasi krizlere sebep olmaktaydı. Düvel-i muazzamadan biri olan Almanya’nın hem silahlanması

135 Mürüvvet, sene 3, S. 503, 11 Recep 1307, s. 1.

136 Mürüvvet, sene 3, S. 488, 22 Recep 1307, s. 1.

137 Armaoğlu, *age*, s. 420-421.

138 Eric J. Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı 1875-1914*, çev. Vedat Aslan, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 1999, s. 32.

hem de barış için son derece gayret edeceğini ifade etmesi gibi ironi içeren ifadeler bu yazılarda yer alır:

“Almanya imparatoru haşmetlü ikinci Vilhelm hazretleri yılbaş münasebetiyle ümera-yı askeriye-yi huzuruna kabul eylediği sırada irad ettiği nutukta muhafaza-i vatan vazife-i mukaddesinin ifası için ordunun her lahza hazır ve mücehhez bulunmasına ümera-yı askeriyenin daima ihtimam etmeleri lüzumunu ve ihtiraat-ı cedide-i harbiye ve ezcümle dumansız barut icadı hasebiyle askerin tarz-ı nevin talimlerinin sene-i cedide zarfında ikmalî lüzumunu hatırlara getirdikten sonra “bilcümle devletler ve ezcümle Almanya devleti Avrupa’da beka-yı sulh ve müsâlemet için derece-i nihayede sarf-ı mesai ve ikdamat etmektedir” sözlerini dahi irad eylemiştir.”¹³⁹

Düvel-i muazzamanın Avrupa barışında oynadığı rol hakkında Avnullah Bey, Politika İcmali’nde şu ifadeleri kullanır:

“İngiltere ve Portekiz ihtilafının sulhen tesviyesi zımında tarafeynden hiçbirî düvel-i sairenin tavassutuna müracaat etmedikleri ve bu meselede istikbalen bir fenalığın zuhuru melhuz bulunduğu cihetle düvel-i muazzamanın tebligat-ı resmîye icrasına mecbur olmaları meydanda durur iken aralarında hasıl olan ihtilafın bertaraf edilmesini zımında hakeme müracaat eden iki hükümet işine behemehal hüsn-i netice verileceği azade-i kayd ü iştibah bulunduğu sulh ve müsâlemet-i umumiyenin bu cihetten ihlal edilmeyeceği fikrindedir. Ancak hakem sıfatıyla müracaat olunan Rusya imparatorunun icra-yı vesatet edeceği henüz gayr-i malum bulunduğu ve imparator haşmetlü (Aleksandır) hazretlerinin hakemliği kabul etmediği halde bu hususta diğer bir tarafa müracaat edilip edilmeyeceği Avrupa matbuatıyla mahafil-i siyasiyeyi işgal ediyor. Rusya devleti sair devletler gibi muhafaza-i asayiş taraftarı bulunduğu cihetle bu meselenin tesviyesine vesatet edeceği zannındayız.”¹⁴⁰

“Sulh ve müsâlemet-i umumiyenin muhafazası arzusunda bulunan düvel-i muazzamanın bu babda tedabir-i mukteziyenin icrasında kusur etmeyecekleri azade-i kayd-ı iştibahdır.”¹⁴¹

Avnullah Bey, Avrupa siyasetinde barış ve huzurun faydalarının kabul edildiğini ve bu sayede ilerlemenin gerçekleşeceğini “Elhasıl her yerde nimet-i sulh ve müsâlemetin kıymeti takdir olunmakta ve meydan terakkiyat-ı sahihe küşada bulunmaktadır.”¹⁴² sözleriyle belirtmektedir. Avnullah Bey, sulh ve

139 Mürüvvet, sene 3, S. 461, 27 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

140 Mürüvvet, sene 3, S. 476, 8 Cemaziyühahir 1307, s. 1.

141 Mürüvvet, sene 3, S. 499, 4 Recep 1307, s. 1.

142 Mürüvvet, sene 3, S. 463, 24 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

selametin düvel-i muazzama arasındaki güç dengesi ve çıkarları sayesinde sorun çıkmayacağını ifade eder:

“Bazı gazeteler bu hadiseden umum Avrupa’nın sulh ve müsalemeti ihlal edilecek zemininde keşfiyatta bulunmuşlar ise de meselenin devleteyn beyninde muharebeyi intaç edeceği muhtemel add olunsa bile İngiltere devletini, rakiplerini dahil-i hesab edecek derecede havfa düşürmeyeceğinden sulh-ı umuminin bu yüzden ihlal edileceği kıyas olunamaz.”¹⁴³

Avrupa’da barışın korunmasında Almanya’nın büyük bir sorumluluğu bulunduğunu, Berlin Kongresinde alınan kararlar doğrultusunda Bulgaristan meselesinde Almanya’nın barışı korumak için üzerine düşen vazifeyi yapacağını Avnullah Bey gazete haberleri üzerinden aktarır:

“Bulgaristan’ın ahd etmiş olduğu istikraz-ı cedide Rus ve Alman gazetelerine sermaye-i bahs ve makal olmaktadır. Rusya gazeteleri Avusturya aleyhinde bu babda yazmakta oldukları şedidü’l-meal bendlerde Berlin Ahidnamesinin bu surette tağyirinden dolayı Avusturya’nın Bulgaristan’dan daha ziyade mesul bulunduğunu bildiriyorlar. Alman gazeteleri dermeyan ettikleri mülahazatta istikraz-ı mezkûr aleyhinde Rusya devleti kabinelere protestonameler göndermezden evvel Almanya’nın ol babdaki reyini istimzac etmemiş olmasından naşi hükmünün nafiz olduğunu ve Almanya’nın âmal ve vazifesi ise muhafaza-i sulh ve müsalemet idüğünü serd ve ityan ediyorlar.”¹⁴⁴

Avnullah Bey, sulh ve müsalamet-i umumiyenin korunması için başta Almanya olmak üzere Avrupa devletlerinin gayret sarf ettiklerini İngiltere ve Portekiz devletleri arasında çıkan sömürge topraklarının paylaşımı meselesi üzerinden değerlendirmektedir:

“Prusya meclis-i mebusanının küşadında kıraat olunan nutk-ı imparatori umum Avrupa kabinelerinde ve bahusus İngiltere’de pek büyük bir tesiri mucib olduğundan bahisle (Tayms) gazetesi neşr ettiği bir bendde (Almanya’nın bu babda ittihaz ettiği meslek-i siyasi muhafaza-i sulh ve müsalemete kafil olup medeni bir hükümete yaraşır surette bir hareket-i akilanedir) diyor.

İngiliz matbuatı bu yolda idare-i lisan etmekte oldukları halde hükümetinin Portekiz gibi bir küçük hükümeti hedef-i tariz edişi matbuatıyla hükümeti beyninde itilaf-ı fikriyenin bulunmadığına bir delil add olunuyor, çünkü İngiltere’nin Portekiz’e karşı ittihaz eylediği meslek-i harb-cuyane zan edildiği gibi Portekizlilerin İngilizler aleyhinde icra eyledikleri nümayişlere nazaran devleteyn-i mezkureteyn arasındaki şu ihtilafın pek de suhuletle

143 Mürüvvet, sene 3, S. 465, 27 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

144 Mürüvvet, sene 3, S. 465, 28 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

bertaraf edilemeyeceği ve bu halin devamı Avrupa düvel-i sairesince birçok fedakarlıklar ihtiyarıyla muhafazasına çalışılan müsalemet-i umumiyei tehdid eylemekte bulunduğunu Avrupa matbuatı yazıyorlar. Prens Bismarck'ın İngiltere'ye teklif-i tavassutta bulunduğu gibi düvel-i saire de bu ihtilafın hukuk-ı beyne'd-düvel kavaidiyle Afrika'da serbesti-i ticaret ahidnamesi ahkâmına tevfikan fasl û tesviyesi hususuna say' ve gayret etmiş olsalar asayiş-i umumiyenin muhafazası için bir hareket-i asayiş-perverane de bulunmuş olurlar idi zannındayız."¹⁴⁵

Avnullah Bey, sulh ve barış hakkında değerlendirmelerde bulunurken Avrupa'nın herhangi bir yerinde çıkacak savaşın bütün kıtayı etkileyeceğini ve bundan dolayı da barışı korumanın güçleşeceğini belirtir:

“Bu vecchat-ı saire müsalemet-i umumiyenin payidar olmasını arzu eden umum Avrupa kabinelerini işgal etmektedir çünkü Avrupa'nın bir köşesinde zuhur edecek bir muharebenin bütün Avrupa hükümetlerine sirayet edeceği ve binaenaleyh bekası matlub olan asayiş-i umumiyei muhafaza müşkülleşeceği zan olunur.”¹⁴⁶

Avnullah Bey'e göre Avrupa devletlerinin tamamının barış taraftarı olduğunu, savaş endişesi taşıdıklarını ama korkulacak bir durum olmadığını düşüncesindedir:

“Avrupa devletlerinin heman kaffesi sulh ve müsalemet taraftarı bulunduğu cihetle her ne kadar asayiş-i umumiyenin inhilalinden korkuluyor ise de bu babda mucib-i havf ve endişe bir şey yoktur zannındayız.”¹⁴⁷

Avrupa hükümetlerinin İngiltere ve Portekiz arasındaki meselenin çözümü konusunda Avnullah Bey, yine düvel-i muazzamanın çabalarını gazeteler üzerinden değerlendirir:

“Bir müddetten beri ezhan-ı umumiyei işgal ve yakınlarda bir harbin zuhurunu dahil-i daire-i ihtimal eden İngiltere ve Portekiz ihtilafının itilafa yüz tutmuş olduğu ahiren alınan haberlerden müsteban oluyor. İngiltere hükümetinin bu meselede ibraz eylemiş olduğu asar-ı şiddetin sulh ve müsalemet-i umumiyei ihlal edeceği maznun bulunduğu Londra'da mukim düvel-i muazzama süferasından bazıları, terk-i muhasamatla mesele-i münazaun- fihaya hüsn-i hatime verilmesini hükümet-i metbuaları namına

145 Mürüvvet, sene 3, S. 468, 30 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

146 Mürüvvet, sene 3, S. 469, 30 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

147 Mürüvvet, sene 3, S. 470, 1 Recep 1307, s. 1.

olarak Lord (Salisbury)¹⁴⁸ kabinesine tebliğ eyledikleri Avrupa gazetelerinde görülüyor.”¹⁴⁹

“İsveç kralının meclis-i mebusanın küşadında irad ettiği nutkun meali İsveç hükümetinin şimdiye kadar bulunduğu daire-i bitarafiden çıkmayacağını ve maahaza düvel-i muazzama ile bi'l-ittifak sulh ve müsalemet-i umumiyi muhafazaya elinden geldiği kadar say' ve gayret edeceğini beyandan ibaret bulunduğu cihetle alem-i matbuatta alkışlar ile telakki olunmaktadır. Umum düvel-i muazzama muhafaza-i sulh ve müsalemet taraftarı bulduklarından İngiltere ve Portekiz ihtilafına behemehâl hüsn-i netice verileceği azade-i kayd-ı ıstibahdır.”¹⁵⁰

Avnullah Bey, Avrupa dışındaki siyasi problemlerin sonuçlarının Avrupa için savaşa gidebilecek bir süreci başlatmayacağı konusunda İngiltere ve Hollanda arasında Surinam'ın sınırlarının yeniden belirlenmesi yönündeki ihtilafı anlatırken düşüncelerini aşağıdaki gibi izah eder:

“Şu günlerde âlem-i siyasiyatta calib-i enzar-ı dikkat-i halatın mefkud bulunduğu bundan mukaddem derc-i sahife-i beyan edilmiş idi. Vukuat-ı ruzmerre-i siyasiyeden add edilmesi bedihi bulunacağını dahi ityan eylediğimiz Fransa ve Hollanda ihtilafının suret-i hasenede neticepezir olması zımında Rusya imparatoruna müracaat edildiği ve fakat dünkü gün alınan telgraflardan müşarünileyh imparator hazretlerinin teklif-i tavassutu kabul etmediği müsteban olmuştur. Bununda Hollanda hükümetinin mesele-i münazaun-fihayı hakem vasıtasıyla hal ve tesviyeye ruy-i muvafakat göstermekle beraber bir takım kuyud-ı ihtiraziye serd ve ityanına kalkışmasından münbais bulunduğu meydan-ı vuzuha çıkmış ise de Amerika'da bulunan (Surinam) arazisinin temdid-i hududu emrinde hadis olan şu mesele-i sagirenin Avrupa sulh ve müsalemetini tehdid edebilecek bir renk kesb etmesi pek de muhtemel değil zannındayız.”¹⁵¹

Avnullah Bey, Avrupa basınının barış ve huzur için devletlerin arzu ve istekleri hakkında yazılar yazıldığını, fakat devletlerarasında silahlanma yarışı ve askeri harcamaların arttığına dikkat çekerek Avrupa üzerinde endişenin hâkim olduğunu yazar:

“Şu aralık heman bilcümle Avrupa matbuatı sulh ve müsalemet-i umumiyenin muhafazası emrinde hükümetler tarafından gösterilen arzulardan bahs ediyorlar ise de etrafta görülen tedarikat-ı harbiye eserleri

148 Lord Salisbury'nin hayatı için bkz. David Steele, *age*.

149 Mürüvvet, sene 3, S. 471, 3 Cemaziyülahır 1307, s. 1.

150 Mürüvvet, sene 3, S. 472, 4 Cemaziyülahır 1307, s. 1.

151 Mürüvvet, sene 3, S. 478, 11 Cemaziyülahır 1307, s. 1.

velev cüzi olsun tehdiş-i ezhanı mucib olmakta ve zuhura gelen ahval-i ruzmerre-i siyasiye bu havf ve hirası tezyid eylemektedir. Avrupa muvazenesi meselesini halelden muhafaza emrinde mine'l-kadim Avrupa hükümetleri tarafından ibraz oluna gelmekte olan harekât bu günlerde menşei unutturacak bir suret kesb eylemiştir. Avrupa hükümetleri yekdiğerinden havf edercesine bir takım hareket-ı ihtirazkaraneye teşebbüs ederek her biri masarifât-ı askeriyenin tezyidine ve böylece askeri bütçeler yekununun bir miktar-ı azime iblağına mecbur ve bittabi şu muamelattan erbab-ı sulh ve salah düçar-ı havf-ı namahsur oluyorlar. Rusya hükümetinin Macaristan hududuna asker sevk eylemesi ve tedarikat-ı külliye-i cenk-cuyaneye kalkışması, çar hazretlerinin sene-i cedide münasebetiyle Moskova ahalisine hitaben ve bilvasıta tebliğ eylemiş olduğu nutkun mealiyle pek de kabil-i tevfiğ değildir zannındayız.¹⁵²

Avrupa devletlerinin barış için silahlanma yarışına girmeleri konusunda Avnullah Bey'in düşünceleri ise şöyledir:

“Avrupa devletleri bir zamandan beri sulh ve müsalem-i umumiye muhafaza etmek maksadıyla tedarikat-ı harbiyede buldukları, teslihat-ı askeriye ve teçhizat-ı süfün-ı harbiye için bir harb vukuunda olması muhtemel olan masarifâtın birkaç misli paralar sarf ederek her biri istikrazlar akdine mecbur olacak derecede fedakarlıklar ihtiyar eyledikleri malumdur, bu tedarikatın bir maraz-ı sariye gibi en küçük hükümetlere kadar sirayet eylediğini evvelki icmallerimizden birisinde beyan etmiş idik, Avrupa'dan ahiren alınan haberlere nazaran bu halin Asya-yı vustaya da sirayet eylediği anlaşılıyor. Şimdiye kadar Avrupa devletleri tarafından bi't-tazyik istedikleri kalıba ifrağ oluna gelen Çin hükümeti Avrupa ve bahusus komşusu bulunan Rusya'ya karşı azim tedarikatta bulunmakta ve hududa indel-icab kolaylıkla asker sevk edebilmek için demiryolları inşasına teşebbüs eylemektedir, Çin hükümetinin bu tedarikatından evvel emirde Rusya hükümeti düçar-ı telaş olacağından hükümet-i müşarünileyhanın Çin hududuna kuvve-i külliye sevk edeceği zan olunuyor.”¹⁵³

2.3. Mürüvvet Gazetesinin Kapatılması

Avnullah el-Kâzımî'nin Mürüvvet gazetesinde yazı işleri müdürü kimliği ile 13 Recep 1307/20 Şubat 1305/4 Mart 1890 tarihli 507. Sayısına kadar görevde kaldı. Bu sayıda üçüncü sayfanın iki buçuk sütunu boş olarak

152 Mürüvvet, sene 3, S. 481, 14 Cemaziyülahır 1307, s. 1.

153 Mürüvvet, sene 3, S. 485, 19 Cemaziyülahır 1307, s. 1.

çıktı. Gazete bu şekilde çıkınca zabıtalarca hemen toplatılıp resmi işlemlere başlandı ve gazetenin yayını tatil edildi.

Boş bırakılan sütun hakkında Avnullah Bey'in açıklaması ise "Mürüvvet" başlığı ile "Şu iki sütunu imla eylemiş olan bir bend sahifeler tertib olunub bağlandıktan sonra matbuat idaresi canibinden çıkarıldığından bi'l-mecburiye böylece bırakılmıştır."¹⁵⁴ cümleleriyle gazeteye uygulanan sansür okuyucuya duyuruldu.

Mürüvvet gazetesinin 507. Sayıdan sonra kapatılmasına sebep olan yazı ise bir okuyucu mektubudur. Bu okuyucu mektubunda Jul Verne'in Kaptan Grant'ın Çocukları romanının Ahmet İhsan ve Mazhar Bey¹⁵⁵ tarafından yapılan tercümeleri kıyaslanmakta ve Mazhar Bey'in tercümesi eleştirilmekteydi. II. Abdülhamid döneminde gazeteler basılmadan önce ön denetimden geçmek zorundaydı. Ön denetim ise gazetelerin baskı provalarının sansür heyetine gönderilmesi ve sakıncalı yerlerin işaretlenip çıkarılmasından sonra baskıya girmesi usulüydü. Okuyucu mektubunun olduğu kısım sansür memurlarınca çıkarılması istenildiği halde bu yapılmamış ve okuyucu mektubunun bulunduğu kısma başka bir yazı konulmak yerine sütunlar boş bırakılmıştı. Gazetenin bu haliyle çıkmasındaki bütün sorumluluk "müdür-i tahrir ve mesul" olan Avnullah Bey'e aitti.

Sansür memurları, okuyucu mektubu sahibinin Mazhar Bey'in tercümesi hakkındaki eleştirilerini haksız buluyor ve gazete yönetimine bu mektubun yayınlanmamasını rica ediyorlardı. Müdür-i tahrir ve mesul olan Avnullah Bey'in karakteri¹⁵⁶ böyle bir ricanın kabulüne imkân vermediği ve sansür memurlarının işine karışmasından memnun olmadığı için çıkarılması istenilen okuyucu mektubunun olduğu sütunları boş bırakarak yayınlamış ve sansüre karşı gelmiştir. Avnullah el-Kâzımî'nin yurt dışına kaçmasına sebep olanın Mürüvvet gazetesindeki yazıları olduğu çeşitli kaynaklarda anlatılmıştır.¹⁵⁷ Avnullah el-Kâzımî'nin elli iki günlük sorumlu yazı işleri müdürlüğü süresince idareyi kızdıracak ve hükümete yönelik bir eleştirisi söz konusu değildir. Gazetenin kapatılması sansür memurlarının emir ve ikazlarının yerine getirilmemesine cüret etmesindedir. Avnullah Bey'in "*Politika İcmali*" başlıklı son yazısı İtalya'nın Habeşistan'ı işgali, Alman imparatorunun işçilerin çalışma şartlarının iyileştirilmesi hakkında bir konferans toplanması hakkındaki teklifi ve Fransa'daki hükümet krizi hakkındadır. Avnullah Bey'in bu son yazısı aşağıda verilmiştir:

154 Mürüvvet, sene 3, S. 507, 12 Recep 1307, s. 3.

155 <https://eresearch.ozyegin.edu.tr/xmlui/handle/10679/5448> erişim tarihi: 25.09.2023

156 el-Kâzımî, *age*, s. 25, 32-34.

157 Mardin, *age*, s. 37; Gövsa, *age*, s. 212.

“Bir aralık Avrupa devletlerince moda hükmüne girmiş olan memalik-i baide de müstemlekat edinmek arzusunu şu günlerde daha vasi’ bir daire dâhilinde icra-yı ahkam eylemeğe başlamıştır. İtalya’dan alınan haberlere nazaran Afrika’ya izam olunmuş olan ceneral (Orero)nun¹⁵⁸ Kral (Menelik)¹⁵⁹ ile bir mukavelename akd edildiğini ve bu mukavele ahkâmınca Habeşistan’ın bazı cihetlerinde İtalya’nın hukuk-ı hükümraniye tasdik olunarak devlet-i müşarünileyhaya karşı her vecihle ibraz-ı mutavaat olunacağı beyan edilmiş olduğu anlaşılıyor. Bundan mukaddem ki telgrafnamelerimizin birinde dahi beyan olunduğu vecihle kral (Menelik)in hükümferma olduğu memalik hakkında İtalya hükümeti tarafından ibraz olunan meslekten dolayı protesto etmek üzere devletlere birer nota gönderdiğini (Napoli) gazetelerinden biri yazmış ise de bu havadisın külliye bi-asl ü esas olduğu beyan edilmiş idi. Filvaki Habeş hükümetinin İtalya’dan görmekte olduğu harekât protesto edilmeğe şayan ise de kral (Menelik) tarafından bir hal vukua getirilip şu şayanın müşarünileyhin sandali-i kraliye kuudunda ekser devletlere tebliğ-i hükümet edildiği sırada tebliğin doğrudan doğruya vuku bulunmasından ibaret bulunup şu halin İtalya hükümetince bais-i kıyl ü kal olması ve İtalya ile Habeşistan arasından mün’akid mukavelename ahkâmınca şu hareketin mücaz olmaması beyan edilmiştir ki şu hal Avrupa matbuatınca bais-i kıyl ü kal olmaktadır. Ceneral (Orero)nun maiyeti ile Habeşistan içerilerine kadar ilerledikleri ve ekser cihatta nail-i muvaffakiyat oldukları İtalya halkınca nazar-ı memnuniyetle görülmekte olup ekser devletlere sirayet etmiş olan şu müstemlekat edinmek fikrinin İtalya’ca pek süratle intişar ettiği anlaşılıyor.

Amele-i ıslah ahvaline dair Almanya imparatoru haşmetli (Vilhelm) hazretleri tarafından teşkili teklif olunan konferansa iştirak edip etmemek meselesi heman bilcümle Avrupa devletleri kabinelerince bir mesele hükmünü almıştır. Bu babda İtalya, İsviçre, Fransa ve İngiltere ve Felemenk kabineleri teklif-i vâkıâ resmen iştirak eylediklerini beyan etmişler ve cemahir-i müttefika-i Amerika ile Rusya hükümetinin bu babda henüz bir tebliğde bulunduğu ve iştiraki kabul eden devletlerce dahi bir takım kuyud-ı ihtiraziye serd ve ityan edildiği ve bu cihetle her ne kadar mezkur konferansın teşekkülü mart-ı efrencinin on beşinden sonraya tayin edildiği malum ise de komisyon-ı mezkurun vakt-i muayyeninde akd-ı içtima edemeyeceği ve komisyonca tezekkür olunacak mevadın programı hakkında talep olunan izahata henüz cevap verilmediği vesile ittihaz olunarak konferansın talik ve tehire uğrayacağı Avrupa mahafil-i siyasiyesince bais-i kıyl ü kal

158 https://en.wikipedia.org/wiki/Oreste_Baratieri erişim tarihi: 25.09.2023

159 https://en.wikipedia.org/wiki/Menelik_II erişim tarihi: 25.09.2023

olmaktadır.¹⁶⁰ Menabi-i mevkuteden tereşşuh eden havadise nazaran Fransa Hariciye Nazırı Mösyö (Espuller)¹⁶¹ ile reis-i vükela Mösyö (Tırar) ın¹⁶² ittihaz eyledikleri meslek-i siyasiyi kabul eylemeyen Dahiliye Nazırı Mösyö (Konstan) ın¹⁶³ Dahiliye Nezaretinden istifa eylemesi Fransa efkar-ı umumiyesince heyecanı ber-mucib olduğu ve bunun netice olarak Fransa heyet-i vükelasının beka bulup bulamayacağı ve bu babda mösyö (Tırar) ın efkarı tahsin edilmediğinden yeniden bir buhran-ı vükela zuhur etmesi mütehammil bulunduğu anlaşılıyor.”¹⁶⁴

Mürüvvet gazetesinin sansüre karşı gelip boş sütunlarla çıkması üzerine Sadrazam Kamil Paşa'nın “*gazetenin müdür-i mesullüğünü derubde etmiş olan adamın tercüme-i halini mübeyyin varakanın*” saraya gönderildiğini beyan etmesi¹⁶⁵ Avnullah Bey'i olağan şüpheli olarak telaşa düşürmüş olabilir. Avnullah Bey'in babası Aziz Hüsnü Bey, Kleanti-Aziz Bey komitesini II. Abdülhamid'e haber veren, Ali Suavi Vakasını tertipleyenlerden olduğu iddiasıyla tutuklanıp yargılanmış ve Halep'e sürgün edilmişti. Avnullah Bey, babasından dolayı şüpheli bir ailenin bireyi olarak kendisinin de cezalandırılacağı endişesi ile Bulgaristan'a kaçtı.¹⁶⁶

Mürüvvet gazetesi hükümet tarafından aynı gün toplatılmış ve tatil edilmişti.¹⁶⁷ Mehmed Ziyaeddin Bey, bu olay üzerine Selim Avnullah Bey'in matbaa ile olan ilişkisini kesti.¹⁶⁸ Mürüvvet gazetesinin yayının durdurulduğuna dair matbuat idaresince gazetelere gönderilen yazıda kapatma gerekçesi aşağıdaki ifadelerle verilir:

160 15-20 Mart 1890 tarihleri arasında yapılan Berlin Konferansına Rusya dışında 14 Avrupa devleti katılmıştır. Bkz. Hüseyin Sevgi, *Uluslararası Çalışma Örgütü'nün Felsefi Zemini ve Yapısı, Örgütün Küresel Kapitalist Sistemdeki Pozisyonu ve Politikaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2014, s. 21-22; Şenay Gökbayrak, *Uluslararası Sosyal Politikanın Gelişimi (Uluslararası Sosyal Politika'nın Ortaya Çıkışından Uluslararası Çalışma Örgütü'nün Kuruluşuna Kadar Geçen Dönem)*, *Uluslararası Sosyal Politika* içinde, Ed. Ahmet Makal, Seda Tekeli, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2019, s. 32-33.

161 https://en.wikipedia.org/wiki/Eugne_Spiller erişim tarihi: 25.09.2023

162 https://en.wikipedia.org/wiki/Pierre_Tirard erişim tarihi: 25.09.2023

163 https://en.wikipedia.org/wiki/Jean_Antoine_Ernest_Constans erişim tarihi: 25.09.2023

164 Mürüvvet, sene 3, S. 507, 12 Recep 1307, s. 1.

165 Y.A. HUS. 234/27; Niyazi Ahmet Banoğlu, *Basm Tarihimizin Kara ve Ak Günleri*, M. Sıralar Matbaası, İstanbul 1960, S. 21-22.

166 “Üçyüz altı evailinde İstanbul'da bulunduğum ve kim olduğum ve kim olduğum anlaşılmasına mebni meskenim taharri edildiği halde biminnet-i Taâlâ şimendüferle savuşmak müyesser olmuş ve bir müddet Bulgarya ve Sırbıya'da gezdikten sonra ...” bkz. el-Kâzımî, *Divan-ı Örfî*, s. 80-81; el-Kâzımî, *Son Müdafaa* ☞, age, 114.

167 Y.A.HUS. 234/27.

168 DH.MKT. 1716/115.

“Tatilname suretidir Mürüvvet gazetesi mugayir-i emr û tenbihe harekete cüret eylediğinden bugünden itibaren bila-müddet tatil kılındı. Fi 13 Recep sene 307 ve fi 20 Şubat sene 305.”¹⁶⁹

Sansür tarihimiz açısından trajikomik bir durumu gösteren Mürüvvet gazetesinin kapatılmasına sebep olan okuyucu mektubu önemine binaen aşağıda verilmiştir.¹⁷⁰ Mürüvvet gazetesinin “*Muharrerat*” başlığı altında “*varid olan varakadır*” ve “*Bir Hakikat*” başlığıyla yazılan ve “*Mim ve Elif*” imzasıyla sansürlenmiş yazı:¹⁷¹

“Sabah gazetesinin 183 numrolu nüshasında Tercüman-ı Hakikat’in “Kapudan Grantın Çocukları”na dair yazmış olduğu mülahazata cevap olarak neşr edilen müdafaanameyi gördüm. Sabah gazetesinin bu mülahazata neden cevap vermeğe mecbur olduğuna bir türlü teyakkun hasıl edemedim. Hem kendisinin Ahmed İhsan Beğle bir münasebatı olmadığına dair serd-i makal ediyor ve hem de Tercüman-ı Hakikat’in muhikkane mülahazatına karşı itirazda bulunuyor. Madam ki mezkur Sabah gazetesi sahib-i imtiyazının Ahmed Beğle bir münasebatı yoktur neden bir gazetenin bir mütercim hakkındaki mütalaat-ı munsifanesine itiraz ediyor? Tercüman-ı Hakikat Mazhar Efendinin tercüme ettiği bir roman hakkında mülahaza beyan etmiş o halde ana Mazhar Efendi tarafından mukabele olunması icap eder idi. Sabahın bunda ne medhali olabilir? Sabah matbuat arasında kazandığı güzel (biraz)¹⁷² bir şöhreti rekabet uğruna mahv etmiş bir gazete olduğu halde her mütercim ana bir eser göndererek neşr olunmasını iltimas eder. Sabah’ta mahzan rekabet maksadıyla yeni tuttuğu romancılık mesleği iktizasından olarak o eseri gazete nısfından ibaret olan mütenevvia kısmına derc eder, ve böylece mezkur eser neşr olunur, birisi buna itiraz eder, mütercim mukabelede bulunur, buna neşr eden gazetenin ne medhali olabilir ki Sabah mütercimim müdafaa (.....) evvel zaten yarım sahifeden ibaret olan havadis-i dahiliye kısmının nısfını da buna mukabele ile imla ediyor ve güya mukabele maksadından ibaret olarak yazdığı bend de dahi gazetenin kârından zararından bahs ediyor ve birazda matbaasını medh etmek ile meşgul oluyor, memalik-i saire ve Dersaadet’te her gün neşr

169 Tercüman-ı Hakikat, S. 3523, 12 Recep 1307, s. 2.

170 Mürüvvet gazetesinin kapatılması ve içeriği hakkında bkz. Banoğlu, *age*, s. 20-22; Fatmagül Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2007, s. 86-88; Fatmagül Demirel, Sultan II. Abdülhamid Döneminde Basın Sansürü, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, haz. Mehmet Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, C. 2, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s. 127; Süleyman Tefvik, *age*, s. 37-48; Öksüz, *age*, s. 228-229.

171 (.....) parantez içinde noktalı bırakılan yerler belgede kağıdın katlanmış olması veya sansür memurlarının kelimelerin üzerinden geçtiği için okunamayan kelimeleri göstermektedir.

172 Sansür memurunun notu: Aman birader burada biraz tabirini koyunuz.

olunan binlerce gazetenin hiçbiri muhterem (malum)¹⁷³ Sabah gazetesi gibi kârından, sahib-i imtiyazından, matbaasının matbuata hizmetinden, bahs ediyor mu? Sabah heyet-i tahririyesinden biri kıraathanede Sabah'tan bahs olduğunu mebden ittihaz ederek temettünden dem urur, Tercüman-ı Hakikat'ın Mazhar Efendi'ye ait itirazatını kendi üzerine alınarak müdafaa kılıklı tahrir ettiği bend de matbaası ile temeddüh eder. Bu gibi ahval kendini bilmeyenlerden maada kime yakışır? Sabah'ın bu halleri meydanda iken güya bitarafane [Mazhar Efendi'yi iltizam ederek] yazdığı bendin muhteviyatına itimad olunur mu? Olunamaz, çünkü: Yazdığı bend meydanda bir delil-i aleni, Sabah Ahmed İhsan Beğle Mazhar Efendi'nin iktidarını mukayese ettiği sırada (herkes Mazhar Efendi'nin tercümesini tahsin eyliyorlar. Ve alehusus fenne riayet ediyor) diyor. Ben Sabah'ın o herkesin dediği cemm-i gafirin arasında bulunduğum halde bunun aksini iddia ediyorum. Benim gibi daha binlerce ademler var ki Mazhar Efendi'nin tercümeyle iktidarı olmadığını iddia ediyorlar ve isbat-ı müddea içinde birçok manasız cümleler bunu görüyorlar. Bu ayıb değildir lakin birçok muktedir geçinenlerin muavenet-i tashihi olduğu halde yine Ahmed (.....) tercümesi (.....) ve asl olamaması ve bununla beraber birçok Dumbarton¹⁷⁴ kayaları gibi manasız cümlelerin de zuhur etmiş musibattan sayılıyorlar.

Mihran Efendi (.....) bu velalin aksini ispat etmeğe kalkışarak “fenne riayet ediyor” diye gazetesini mukabelename ile doldursun o vakit benim gibi herkes Mihran Efendi'nin dahi Mazhar Efendi gibi manometro ile mizanü'l-havayı fark edecek kadar fenn-i aşına olmadığına kani olur andan sonra da Mihran Efendi'ye muntazam matbaasında tahşiye ettiği merhum Tefik Beğle mebad-i hikmet-i tabiiye kitabını mütalaa ederek hatalarını tashih etmesini tavsiye eder.¹⁷⁵

Elhasıl sözlerimin doğru olduğunu Mazhar Efendi ile İhsan Beğ'in ayrı ayrı tercüme ve neşr ettikleri – Kapudan Granın Çocukları – romanını yekdiğeriyle mukayese edenler tercümelerde görecekları ifadeler ile tasdik ve İhsan Beğ'in Mazhar Efendi'ye daha birçok zamanlar usul-i tercüme ile lisan-ı Türki kavaidi ve şivesi talim etmeğe iktidarı olduğunu hüküm ve teslim ederler.¹⁷⁶

173 Sansür memurunun notu: Rica ederim (muhterem) tabirini çıkarınız herkes sahih zan eder. Sansür memuru, muhterem yerine malum kelimesini eklemiştir.

174 <https://en.wikipedia.org/wiki/Dumbarton> erişim tarihi: 25.09.2023

175 Okuyucu mektubunun bahsettiği kitap için bkz. Ahmed Tefik, *Hikmet-i Tabiiye Dürüs-ı İlm-i Hikmet-i Tabiiye*, Mihran Matbaası, İstanbul 1302.

176 Sansür memuru sütunun tamamını çizerek şu notu düşmüştü: Mazhar Beğ bize iyilik etti roman verdi anın aleyhinde söz söylemek ahlaka mugayirdir. Anın için varakada Mazhar Beğ'in aleyhinde olan fıkraları çıkarmak lazımdır.

Artık bundan sonra da Mihran Efendi'nin Mazhar Efendi'nin eser-i güzini olan Kapudan Gran tercümesini beş guruşa furuht için tab' etmekten daha ziyade gazetesini rekabet yüzünden uğradığı itizalden kurtarmağa (.....) bununla beraber himaye etmekte olduğu Mazhar Efendiye mizanü'l-hava ile manometronun farklarını öğretmek için de bir müddet hikmet-i tab'iyye tedris ettirmek layıktır zannederiz.¹⁷⁷

Avnullah Bey ise bu yazıya aşağıdaki cevabı vermiştir:

“Bir taraftan İhsan Beğ diğer taraftan Mazhar Beğ taraflarından tercüme edilmekte bulunan (Kapudan Grantın Çocukları) nam roman hakkında almış olduğumuz baladaki varakayı aynen derc etmekle beraber Ahmed İhsan Beğ'in iktidar-ı ilmi ve kuvve-i kalemiyeleri Mazhar iktidarları¹⁷⁸ dahi münker değildir.”¹⁷⁹

Sansür memurlarının okuyucu mektubu üzerinden gazete sayfasındaki çizdikleri, sayfa kenarlarına düştikleri notlar ile hem işlerini ciddi yaptıkları hem de bir düzeltmen gibi oldukça titiz bir şekilde tashih yaptıkları ayrıca dikkate değer bir durumdur.

Mürüvvet gazetesinin sansür meselesinden dolayı kapatılması trajik bir durumdur. II. Abdülhamid dönemindeki sansür hakkında yazılan eserlerde dönemin baskıcı ortamı hakkında detaylı bilgiler verilmektedir. II. Abdülhamid döneminde “grev, suikast, ihtilal, kargaşalık, hal, Kanunu Esasi, hürriyet, vatan, burun, mebus, vb.” birçok kelime sansür edilmiştir.¹⁸⁰ Sansürün bu kadar etkili olduğu bir dönemde Mürüvvet gazetesinde “meclis-i mebusan” kelimeleri sansür edilmemiştir. Mürüvvet gazetesinde birçok kez meclis-i mebusan kelimeleri geçmektedir. Prag Meclis-i Mebusanı¹⁸¹, “Tashih – dünkü icmalimizde İngiltere kraliçesi hazretlerinin irad ettikleri nutuktan bahs edildiği sırada meclis-i mebusanın denilecek iken sehven meclis-i vükelanın denilmekle tashih olunur.”¹⁸²

Mürüvvet gazetesinde meclis-i mebusan kelimeleri çoğunlukla Avnullah Bey'in yazdığı “Politika İcmali” bölümünde geçmektedir. Yukarıda verdiğimiz örnekte olduğu gibi Avrupa devletlerinin meclislerinden bahsedilirken meclis-i mebusan kelimeleri kullanılmıştır. Bu yazılar yayınlanmadan önce

177 Y.A.HUS. 234/27.

178 Sansür memuru “ve dirayeti” kelimelerini eklemiştir.

179 Y.A.HUS. 234/27; Demirel, *age*, s. 87; Banoğlu, *age*, s. 20.

180 Topuz, *age*, s. 56; Cevdet Kudret, *Abdülhamit Devrinde Sansür*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1977, s. 35-81; Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, haz. Abdullah Uçman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s. 390-393, 395.

181 Mürüvvet, sene 3, S. 475, 7 Cemaziyülahır 1307, s. 3.

182 Mürüvvet, sene 3, S. 490, 24 Cemaziyülahır 1307, s. 2.

sansür memurlarının titiz incelemesi sonucu yayına izin verildiği için gözden kaçması mümkün değildir. Çünkü meclis-i mebusan kelimeleri bir kez değil sıklıkla gazetede kullanılmıştır. Matbuat idaresi ve sansür memurlarınca Avrupa ülkelerindeki meclis-i mebusan kelimelerinin idareyi rahatsız etmediği anlaşılmaktadır. Politika İcmali'nde kullanılan meclis-i mebusan kelimelerinin geçtiği cümlelerden birkaçı aşağıda verilmiştir:

“Fransa reis-i cumhuru mösyö Karno cenablarının Brüksel şehrine muhtemel seyahati hakkında meclis-i mebusan riyasetine irad olunacak bir sualdir.”¹⁸³

“İspanya’da bilcümle fark-ı siyasiye ve heyet-i vükela ve mebusan şu zamanda asayiş-i dahilinin muhafazası için çalışıyorlar.”¹⁸⁴

“Almanya’da meclis-i mebusan ikmal-i memuriyet etmektedir. Ba-emr-i imparatori meclis-i mezkurca intihabat-ı cedide icra olunacaktır.”¹⁸⁵

“Prusya meclis-i mebusanının küşadında kıraat olunan nutk-ı imparatori umum Avrupa kabinelerinde ve bahusus İngiltere’de pek büyük bir tesiri mucib olduğundan bahisle (Tayms) gazetesi neşr ettiği bir bend de (Almanya’nın bu bab da ittihaz ettiği meslek-i siyasi muhafaz-i sulh ve müsalemeye kafil olup medeni bir hükümete yaraşır surette bir hareket-i akilanedir) diyor.”¹⁸⁶

“İsveç kralının meclis-i mebusanın küşadında irad ettiği nutkun meali İsveç hükümetinin şimdiye kadar bulunduğu daire-i bitarafiden çıkmayacağını ...”¹⁸⁷

Mürüvvet gazetesinin 507. Sayısı ile Avnullah el-Kâzımî’nin hem gazetecilik serüveni II. Meşrutiyet dönemine kadar bitmiş hem de İstanbul’u terk etmek zorunda kalmıştı.

SONUÇ

Avnullah el-Kâzımî, II. Abdülhamid dönemi ve II. Meşrutiyet dönemini görmüş, bu dönemlerin diğer aydınları gibi sürgün, kaçak, mahkûm olarak yaşamış ve ikbale kavuşarak Kerkük Mutasarrıfı olmuş devlet adamı, gazeteci ve aydın bir kişi idi. Çocukluğu babasının sürgün yeri olan Halep’te geçen Avnullah Bey, Mürüvvet gazetesinde sorumlu yazı işleri müdürü olarak yaklaşık iki ay

183 Mürüvvet, sene 3, S. 462, 24 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

184 Mürüvvet, sene 3, S. 463, 24 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

185 Mürüvvet, sene 3, S. 464, 25 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

186 Mürüvvet, sene 3, S. 468, 30 Cemaziyülevvel 1307, s. 1.

187 Mürüvvet, sene 3, S. 472, 4 Cemaziyülahır 1307, s. 1.

çalıştı. Bu iki aylık süre boyunca II. Abdülhamid rejimini rahatsız edecek bir yazı yazmadı. Mürüvvet gazetesinin kapatılmasına sebep olanın Avnullah Bey'in yazıları olduğu iddiası bu çalışmamız ile geçerliliğini kaybetmektedir. Mürüvvet gazetesinin kapatılmasına sebep olan sansür memurlarının çıkarılmasını istedikleri bölümün çıkarıldığı halde gazetenin o bölümlerin bulunduğu sütunların boş olarak yayınlanmasıdır. Avnullah Bey'in gazetenin sorumlu yazı işleri müdürü olarak bu durumdan doğrudan sorumlu olmasıdır. Mürüvvet gazetesinin tatil edilmesi hakkında Matbuat İdaresi tarafından gazetelere gönderilen yazıda emir ve ikazlara karşı gelmeye cüret ettiği gösterilmektedir.

Avnullah el-Kâzımî, kısa süren gazetecilik hayatında Mürüvvet gazetesinin yayın politikasını önceden olduğu gibi devam ettirmiştir. Gazetenin sahibi olan Marufizade Mehmed Ziyaeddin Bey'in idari işlerden sorumlu olması, Avnullah Bey'in de gazetenin yazı işlerinden sorumlu olması, onun gazetede yazılanlardan dolayı birinci derecede sorumlu yapıyordu. Mürüvvet gazetesinin 507. Sayısındaki boş sütunlar ve bununla ilgili yazılan açıklama ile hükümetin sansürünü okuyucuya göstermiş oldu. Bu durum hükümeti oldukça kızdırmış ve aynı gün gazeteler toplatılıp gazete kapatılmıştır.

Avnullah Bey'in iki yıla yakın Bulgaristan ve Sırbistan'da kaçak hayatı yaşamasına sebep olan sansür ve sansüre karşı gelmesi bir okuyucu mektubunun yayınlanmaması ricasından ibaretti. Avnullah Bey'in sert ve tavizsiz mizaca sahip olması, sansüre tahammül edememesine sebep olmuş ve kendisinin sonraki hayatını da olumsuz yönde etkilemiştir.

Avnullah el-Kâzımî'nin Mürüvvet gazetesindeki "Politika İcmali" başlıklı yazıları Avrupa siyasetine dairdir. Avnullah Bey, Mürüvvet gazetesine gelen telgraflar ve Avrupa gazeteleri üzerinden bir gün öncesinin özetini okuyucularına yapmaktadır. Politika İcmali, bu yönüyle Avnullah Bey'in gazete haberleri ve telgraflardan yapmış olduğu çıkarımlar ve öngörülerdir.

Avnullah el-Kâzımî'nin Politika İcmali köşesinde yaptığı yorumların merkezi kavramı "sulh ve müsalemet-i umumiyye" olup, Avrupa ve bölgede barış ve huzurun sağlanmasının temel gaye olduğunu bütün yazılarında ifade eder. Avnullah Bey'e göre Avrupa ve dünyada barış ve huzuru sağlayacak olanlar ise "düvel-i muazzama" denilen küresel büyük güçlerdir. Bu büyük devletler Avrupa'da savaşın çıkmamasının bir çeşit garantörüdür.

EKLER

Ek 1: Avnullah el-Kâzımî'nin Sinop Cezaevine ait Fotoğrafi (Mehmed Avnullah el-Kâzımî, *Son Müdafaa*, Matbaa-i Cihan, İstanbul 1326, s. 16-17 arası).

Ek 2: Avnullah el-Kâzîmî'nin Mürüvvet Gazetesindeki ilk yazısının olduğu 461. Sayı

عساکر شجاعه سلطانستان بیگانی
رفتمو بحر ابدان اقدسیه دردمی ربمان
نشان نامل خیل
رسودمان دگر مشاهده مأمورین
پوشانی احدی ابدانی بشنیدم عهدی
نشان دیشانی احدان بیورشدیم

دلیله

ذات حضرت صابرین سفی مریح
دولتتو طاری اولان راستورلکن
اکتساب رؤفیه ایه دولتی کون مسلم
سالیق تشریف و مجلس خاص و کلاهی
زیاست بیورشدیم

الحرمی مریح

عاطب بختی دولتو مین پدیشا
حضرتی راندرم فریاض اولدوقوش
دوکتون مجلس خاص و کلاهی تشریف
انجامشوریم

عسکر اشدالی

باراندینه حضرت پدشاهی اشیدالی
ایضا ققان عساکر شجاعه لادن بوکره
ایکینی طاق اولدوقوش بک اتیوزور ترک
زن عسومه اکتبا و سرماجی دده اتاج
شریبه کلکتیره انعام قلندرقری ادره
فرزندت کولتدیم

احدانه

من اصل کلکوز خانی احدالیستین
اروب جملیونی قصیده قامت ایکنکه
ولان دوم شاکن فراتیق دله جملاک
یکمکه ادری و جانیسینه احضا ایمرک
معاویه مریمه سلتک ایضا لسی طلی
وجه احد نسبه اولتدیم

مواسات

ایک مشرفته ایسین بیوریلان
بکی یزاد مشرف سالیق ساقی مستحق
باشا حضرتی کولورک اولتی اکتسی
جهانیشی کونی مرکز مأمورینشیه
مواسات ایشیکری محمدن انبارولتوریم

دولت

وان ولایتی بیات کتکسی شوق
دالیمه دیشی زغول عیدانی و میرا
دالیمه دیشی شتادایقور دنیته کتک
صبره خاندانده قلم باشازاده
رفتار ایشیکری شاکتک توجیه

دولت

ایک مشرفته ایسین بیوریلان
بکی یزاد مشرف سالیق ساقی مستحق
باشا حضرتی کولورک اولتی اکتسی
جهانیشی کونی مرکز مأمورینشیه
مواسات ایشیکری محمدن انبارولتوریم

ایه بو یوزیکر دولتی بیاندسه حرکت
ولتی عقل عد اولدور ارکان حکومت
ایسه یزاده اصله لائل کوشوروب
برلور دون ایشیانه کوشمکدهور
اشاندور خرمستک انقیادیه واقع کلی
تیرتدک حرکت و دروکی مولونه کوره
انکشارتک بو یوزیکر علیله ابراهیمه
بکی حرکت کرتور یوزیکر دولتی سفر
عقل اولان ایرون تیرتی ایشی ایشی
قصیدی ایه ایشی این شتلهور طوریله
وعنی ایمن انقیادیه بیاندسه جلب
اولمش ایشی «موسرا آلسنک نظر افعل
بو یوزیکر ایشی ایشی ایشی ایشی
سوزدهور لوره بیوریکر تحریرات
سوزدهور لوره بیوریکر تحریرات
ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

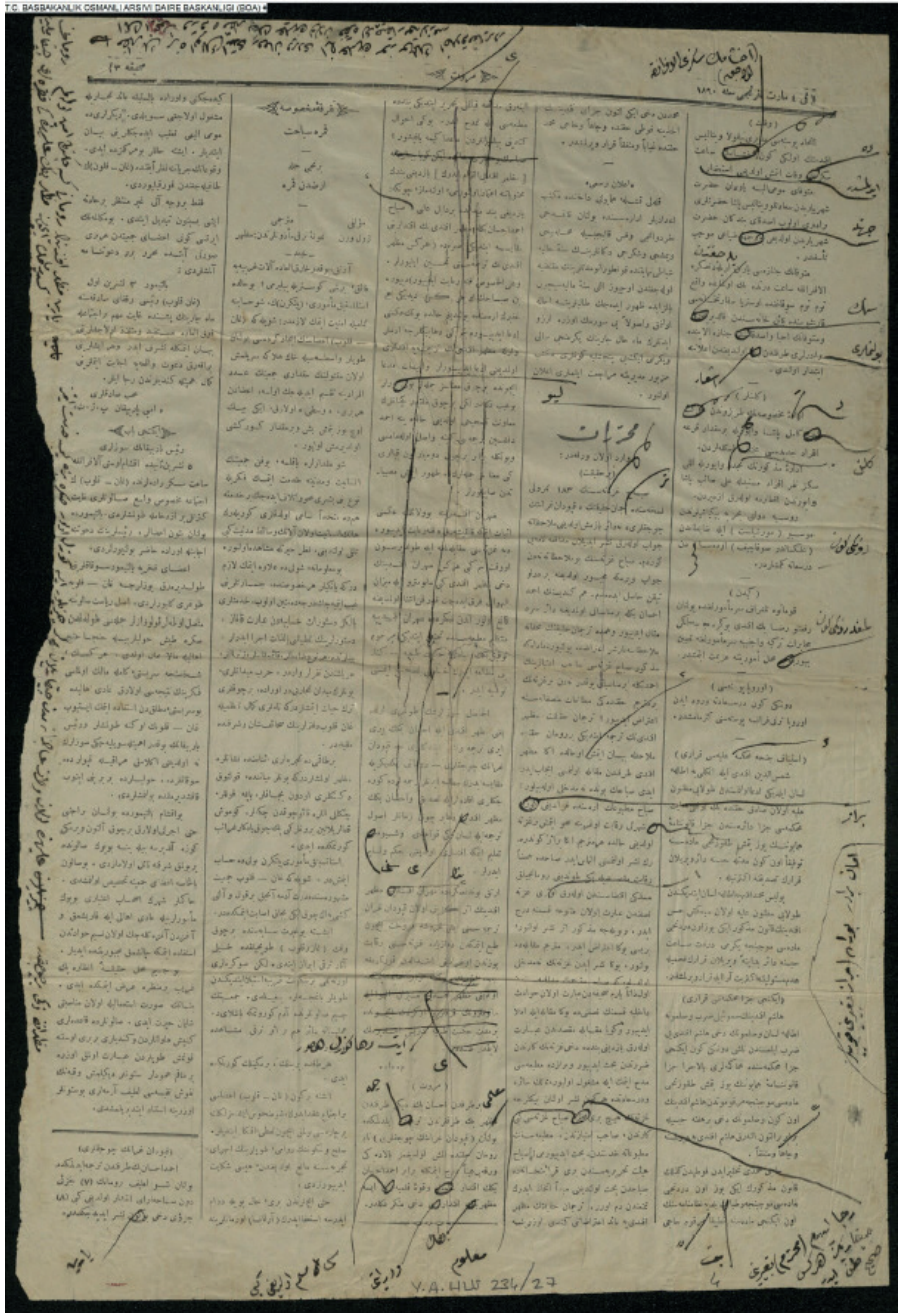
ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

ایضا اولان جواب انکشاره و قلندرقغانی
تحصیه کال عد اولتدیم

Ek 4: Mürüvvet gazetesinin sansüresini gönderilen 507. Sayısı (Y.HUS. 234/27).

Ek 5: Avnullah el-Kâzımî'nin Mürtüvvet gazetesinde "Müdir-i tahrir ve mesul Selim Avnullah" ibaresi yer alırdı.

کی قولایبور :
 بایدی سلواجیان مغازه سنه
 خود پانسا باشنده چارشو تپوسی
 سنه نومرو ۳

دور قومیانیه
 ریقا نده اعمال
 وتین لاس تبق

ن لاس تبق لره غالشلری فوق العاده
 بو تیلر ده کی قسا فوق دخی بر قدر
 سائر قاریقه لر دن اشرا ای دیلان ایکی
 شقه لر نه نسبته یک اهنه در
 ت عمومی ای تحصیل ایله یکی معلومدر
 و جگ اولان محترم مشیر یارمن غلطه ده
 هسته و استانبولده سلمان حامنده
 نازده نه مراجعت ایلملری ریا اولتور
 بولک جفندن مارقه من لاس تبق لره ایچ
 لاوه بیان ایدرز

اوراق یازوسی سیلتمز ساه بر مرکب ایله چقدایی کی یازونک حروف دخی کالاکوز بله
 اوله رق کاغذک اوزرینه چیقار
 نایباً - (کثرت نسخ) مذکور آت واسطه سیله ایکی بیک نسخه قریب نسخهلر
 چیقار یله ییلور. جان کاغذ سنک نسخه اصلیه دن هیچ برفرق اولز.
 ناکتاً - (ساده و سائلی) منم کورما کنه تک استعمالده صوبت اولوب بالکس کوچک
 بر جوجق ما کنه بی یوز مقسوم کال سهولته اداره ایدم ییلور.
 راجعاً - (اراضی) پوالت سائر برطرزده اختراع ای دیش باطله ما کنه لر دن اهنه در
 خامساً - (سرعت) متعدد نسخهلری التفیق طلب ای دیلان اعلانات بو کاغذ صوس اولان
 مرکب ایله یک سهولته یازیلدی کی سنه لر کتک بده دخی مذکور مرکب عینی سرعتی کورور.
 سادساً - (تجدید نسخ) بوما کنه یه مخصوص اولان مرکب ایله یازیش اولان اعلان
 برفاق ایام قالدقدن سکره منهد نسخهلری پوالت واسطه سیله چیقار ییلور.
 سابعاً - (مویانک تصحیحی) نسخهلری چیقاریلان بر اعلانک تصحیحی لازم کادکده
 غلط اوله رق یازیش اولان کله ملر ناق ایله حلت ایدیله ییلوب برینه لازم اولان کله اعاده ایدیله ییلور.
 بوما کنه بی ایتمک ایستیان معتمربشیریلر کاغذ ایصلانسی ، کاغذک ما کنه ده بر تلمسی
 مرکبک بولاشمسی کی محاذیردن وارسته اوله جفلدور.
 غلطه ده (ویواده ده) (اموندقار اوانا) تک (۹۷) و (۹۵) نومرولی انکیز مغازه سنه
 مراجعت اولنسی اعلان اولتور.

صاحب امتیاز و مدیر اعداده
 محمد ضیاء الدین

مدیر تحریر و مسئول
 سلیم عون آه

KAYNAKÇA

Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi

BEO. 1139/85375.

BEO. 3522/264139

BEO. 4458/334342.

DH. SAİDd. 169/101.

DH.MKT. 1687/104.

DH.MKT. 1687/104.

DH.MKT. 1716/115.

DH.MKT. 1716/115.

DH.MKT. 2780/10

DH.MKT. 2791/14

DH.MKT. 2913/50.

DH.MKT. 520/15.

DH.SAİDd. 92-451

İ.DH. 01088-085322.

İ.DH. 1474/26

İ.DH. 1477/6

Y. EE. 14/166.

Y. EE. 15/176.

Y.A.HUS. 234/27

Y.MTV. 281/10.

Y.PRK.UM. 80/38.

Salname ve Gazeteler

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, 1316 Sene-i Hicriyyesine Mahsus, Matbaa-i Amire, İstanbul 1316.

Mürüvvet, sene 1, S. 1, 28 Rebiyülahir 1304.

Mürüvvet, sene 2, S. 1, 50, 110, 112, 252.

Mürüvvet, sene 3, S. 253, 11 Recep 1306.

Mürüvvet, sene 3, S. 407, 460, 461, 462 463, 464, 465, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 475, 476. 478. 479, 480, 481, 482, 484, 485, 486, 488, 490, 493, 496, 499, 503, 507.

Mürüvvet, sene 4, S. 1, 15 Muharrem 1308.

Tercüman-ı Hakikat, S. 3016, 29 Şevval 1305.

Tercüman-ı Hakikat, S. 3523, 12 Recep 1307.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

- Ahmad, Feroz, Al-Kâzımî, Mehmed Salim, *The Encyclopedia of Islam* içinde, C. IV, New Edition, E. J. Brill, Leiden 1997, s. 857.
- Ahmed Tevfik, *Hikmet-i Tabiiye Dürûs-ı İlm-i Hikmet-i Tabiiye*, Mihran Matbaası, İstanbul 1302.
- Akşin, Sina, Fedakâran-ı Millet Cemiyeti, *AÜSBF Dergisi*, C. XXIX, S. 1-2, s. 125-136.
- Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 1997.
- Avnullah Kâzımî, *Türk Dünyası Edebiyatçılar Ansiklopedisi* içinde, C. 2, Ankara 2002, s. 44.
- Banoğlu, Niyazi Ahmet, *Basın Tarihimizin Kara ve Ak Günleri*, M. Sıralar Matbaası, İstanbul 1960.
- Basîretçi Ali Efendi, *İstanbul'da Yarım Asırlık Vekayi-i Mühimme*, haz. Nuri Sağlam, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997.
- Bayrak, M. Orhan, *Türkiye'de Gazeteler ve Dergiler Sözlüğü (1831-1993)*, Küll Yayınları, İstanbul 1994.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. I, Kısım: I, 4. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- Berzeg, Sefer E., *Çerkes-Vubıhlar Soçi'nin İnsanları (Portreler)*, Kuban Matbaacılık Yayıncılık, Ankara 2013.
- Black, Jeremy, *Kısa İspanya Tarihi*, çev. Yavuz Alogan, Say Yayınları, İstanbul 2020.
- Black, Jeremy, *Kısa Portekiz Tarihi*, çev. Berna Asuman Uzun, Say Yayınları, İstanbul 2021.
- Bozkurt, Eshabil ve Karadağ, Ayşe Banu, Türk Kültür ve Edebiyat Dizgesinde Çok Kimlikli Bir Mütercim: Süleyman Tevfik, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Ekim 2014, S. 1, s. 38-59. DOI: 10.29000/rumelide.133737
- Carr, Raymond, *Spain 1808-1975*, 2. Baskı, Oxford University Press, London 1982.
- Çankaya, Ali, *Yeni Mülkiye Târîhi ve Mülkiyeliler*, C. III, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969.
- Çapanoğlu, Münir Süleyman, *Türkiye'de Sosyalist Hareketleri ve Sosyalist Hilmi*, Pınar Yayınevi, İstanbul 1964.
- Dadyan, Saro, Dört Devre Şahitlik Etmiş Bir Osmanlı Paşası Müşir Deli Fuat Paşa. *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 230, Şubat 2013, s. 52-58.
- Demirel, Fatmagül, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yayınları, İstanbul 2007.
- Demirel, Fatmagül, Sultan II. Abdülhamid Döneminde Basın Sansürü, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid* içinde, haz. Mehmet Metin Hülagü, Şakir

- Batmaz, Gülbadi Alan, C. 2, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s. 109-129.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 25. Baskı, Aydın Kitabevi, Ankara 2008.
- Duman, Hasan, *Başlangıcından Harf Devrimine Kadar Osmanlı-Türk Süreli Yayınlar ve Gazeteler Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu 1828-1928*, C. I, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2000.
- el-Kâzımî, Avnullah, *Son Müdafaa & Divân-ı Örfî ve Avnullah el-Kâzımî*, haz. Ahmed Nezih Galitekin, Şehir Yayınları, İstanbul 2005.
- el-Kâzımî, es-Seyyid Mehmed Avnullah, *Divân-ı Örfî ve Avnullah el-Kâzımî*, Nümune-i Tibaat Matbaası, Dersaadet 1327.
- el-Kâzımî, Mehmed Avnullah, *Son Müdafaa*, Matbaa-i Cihan, İstanbul 1326.
- el-Kâzımî, Nusret, Ağlayan Kahkahalar, *Talebe Defteri*, S. 36, İkinci Sene, 15 Mart 1333, s. 577.
- Emre, Ahmet Cevat, *İki Neslin Tarihi*, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1960.
- Erdem, Y. Hakan, *Osmanlıda Köleliğin Sonu 1800-1909*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.
- Erdoğan, Meryem Kaçan, Osmanlı Döneminde Selanik Hanları ve Sakinleri, *History Studies*, 13/3, Mayıs 2021, s. 871-899. DOI 10.9737/hist.2021.1017
- Erdoğan, Ahmet, *Belgelerle II. Meşrutiyet'ten Tehcir Adana Ermeni Olayları Günlüğü*, Gençlik Kitabevi Yayınları, Konya 2012.
- Goslinga, Cornelis Ch., *A Short History of the Netherlands Antilles and Surinam*, Martinus Nijhoff Publishers, Hague 1979.
- Gökbayrak, Şenay, Uluslararası Sosyal Politikanın Gelişimi (Uluslararası Sosyal Politika'nın Ortaya Çıkışından Uluslararası Çalışma Örgütü'nün Kuruluşuna Kadar Geçen Dönem), *Uluslararası Sosyal Politika* içinde, Ed. Ahmet Makal, Seda Tekeli, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2019, s. 22-43.
- Gövsâ, İbrahim Alâettin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyat, İstanbul 1946.
- Göze, Hicran, Gerçek Müslümanlığı Yaşayanlardan Kerkük Mutasarrıfı Avnullah Bey, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Yıl 32, S. 2, Nisan 2003, s. 49-51.
- Günay, Vehbi ve Oumar, Saad F., Kerkük Osmanlı Subay Mezarlığı (Şehitliği), *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 2, Aralık 2017, s. 91, 110.
- Gürel, Zeki, *Halide Nusret Zorlutuna Hayatı ve Eserleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- Hobsbawm, Eric J., *İmparatorluk Çağı 1875-1914*, çev. Vedat Aslan, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 1999.

- Hocaoğlu, Baran, *II. Meşrutiyette İktidar-Muhalefet İlişkileri 1908-1913*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.
- İnuğur, M. Nuri, *Basın ve Yayın Tarihi*, 5. Baskı, Der Yayınları, İstanbul 2005.
- İrtem, Süleyman Kâni, *Sultan Murad ve Ali Suavi Olayı*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2003.
- İşli, Emin Nedret, Unutulan Bir Muhalif Avnullah el-Kâzımî, #*Tarih*, S. 35, Nisan 2017, s. 100-101.
- Kansu, Aykut, *1908 Devrimi*, çev. Ayda Erbal, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- Kansu, Aykut, *İttihadçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi 1908-1913*, çev. Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.
- Karabay, Muhsin, Devirlerin Kadını: Öğretmen, Şair, Yazar ve Dergici Halide Nusret Zorlutuna, *Türk Dili*, S. 818, Şubat 2020, s. 79-82.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, C. IX, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Kâzımî (Mehmed Selim, Avnullah), *Meydan-Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi* içinde, C. 7, Meydan Yayınevi, İstanbul 1990, s. 134.
- Kerimoğlu, Hasan Taner, II. Meşrutiyet Döneminde Genel Haklar Savunusu Yapan Bir Gazete: Hukuk-ı Umumiye, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C. 8, S. 18, 2009, s. 21-38.
- Kerimoğlu, Hasan Taner, İkinci Meşrutiyetin İlk Yıllarında Sürgün ve Firariler Sorunu ve Fedakaran-ı Millet Cemiyeti, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VII, S. 2, İzmir 2007, s. 133-149.
- Kerimoğlu, Hasan Taner, *Osmanlı'da Devrim ve Fedakâran-ı Millet: İstibdat Dönemi Sürgün ve Firarilerinin Devr-i Hürriyet'te Mücadeleleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2018.
- Kevseroğlu, Necat, Kerkük'te Yıkılan Türkmen Eserleri, *Bengi Dünya Yöriük-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, V. 2018, S. 1, 2018, s. 21-37.
- Kinder, Hermann, Werner Hilgemann, Manfred Hergt, *Dünya Tarihi Atlası Fransız Devrimi'nden Günümüze*, C. 2, çev. Leyla Uslu, 2. Baskı, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2008.
- Kocabaşoğlu, Uygur, Türkiye'de Matbuatın "Zuhuru" Üzerine Gözlemler, *Yakın Türkiye Tarihinden Sayfalar Sina Akşin'e Armağan* içinde, haz. Mehmet Ö. Alkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 113-132.
- Koçu, Reşad Ekrem, Basiret Gazetesi, *İstanbul Ansiklopedisi* içinde, C. IV, Koçu Yayınları, İstanbul 1960, s. 2132-2140.
- Koloğlu, Orhan, *Havas-Reuter'den Anadolu Ajansı'na*, Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayınları, Ankara 1994.
- Koloğlu, Orhan, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2006.

- Koz, M. Sabri, 19. ve 20. Yüzyıllarda İki Fıkra Derleyicisi: Mehmed Tevfik ve Süleyman Tevfik, *Müteferrika*, S. 4, Kış 1994, s. 45-58.
- Kudret, Cevdet, *Abdülhamit Devrinde Sansür*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1977.
- Kür, İsmet, *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi* içinde, C. 2, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 671-672.
- Kür, İsmet, *Yarısı Roman*, 3. Baskı, Everest Yayınları, İstanbul 2011.
- Lee, Stephen J., *Avrupa Tarihinden Kesitler 1789-1980*, 2. Baskı, çev. Savaş Aktur, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2004.
- Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat Târibî Hakikatların Aynası*, haz. İsmet Miroğlu, C. I-III, Berekât Yayınevi, İstanbul 1983.
- Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, 15. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.
- Mehmet Selim, *Türkiye Ansiklopedisi* içinde, C. IV, Ankara 1957, s. 141.
- Merriman, John, *Rönesans'tan Bugüne Modern Avrupa Tarihi*, çev. Şükrü Alpagut, Say Yayınları, İstanbul 2018.
- Mulligan, William, The Anti-slave Trade Campaign in Europe, 1888-90, *A Global History of Anti-Slavery Politics in the Nineteenth Century* içinde, ed. William Mulligan, Maurice Bric, Palgrave Macmillan UK Publishers, London 2013.
- Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, haz. Recep Karacakaya vd, C. I-II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2010.
- Öksüz, Mert, *Muharrir ve Matbuat: On Dokuzuncu Asırda Yazarlık Mesleği ve Bâbâli Çevresinde Yayıncılık Faaliyetleri*, Libra Kitap Yayınları, İstanbul 2022.
- Örik, Nahid Sırrı, *Eski Zaman Kadınları Arasında*, 2. Baskı, Oğlak Yayınları, İstanbul 1995.
- Öz, Mustafa, Mûsâ el-Kâzım, *DİA* içinde, C. 31, Ankara 2020, s. 219-221.
- Özdağ, Abdullah, Afrika'da Esir Ticaretinin Yasaklanması: Brüksel Konferansı (1890), *ANKASAM Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 2(1), Mayıs 2018, s. 244-302.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Sicill-i Osmanî Zeyli*, C. IV, haz. Hava Selçuk, TTK Yayınları, Ankara 2008.
- Palmer, Michael B., *International News Agencies A History*, Palgrave Macmillan eBook, Switzerland 2019.
- Saatçi, Suphi, *Kerkük Güldestesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1997.
- Saralı, Naziye, *Hukuk-ı Umûmiye Gazetesi'nin (1908-1909) Meşrutiyet ve Monarşi Rejimlerine Bakışı*, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çorum 2018.
- Sarı, İbrahim, *Irak Türkmenleri*, Net Medya Yayıncılık, Antalya 2017.

- Sevgi, Hüseyin, *Uluslararası Çalışma Örgütü'nün Felsefi Zemini ve Yapısı, Örgütün Küresel Kapitalist Sistemdeki Pozisyonu ve Politikaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2014.
- Steele, David, *Lord Salisbury A Political Biography*, Taylor & Francis e-Library, 2004.
- Steinberg, Jonathan, *Bismarck*, çev. Hakan Abacı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
- Stone, Norman, *Dönüşen Avrupa 1878-1919*, çev. Dilek Yücel, Ketebe Yayınları, İstanbul 2022.
- Süleyman Tevfik, *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi* içinde, C. 2, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 936.
- Şakir, Ziya, *Çırağan Saray'ında 28 Yıl Beşinci Murad'ın Hayatı ve Dönemi*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Yaşadığım Gibi*, haz. Birol Emil, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul 2000.
- Terzibaşı, Ata, *Kerkük Matbuat Tarihi*, 2. Baskı, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul 2005.
- Tevfik, Süleyman, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım*, haz. Tahsin Yıldırım, Şaban Özdemir, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2011.
- Toledano, Ehad R., *Osmanlı Köle Ticareti 1840-1890*, çev. Y. Hakan Erdem, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.
- Topuz, Hıfzı, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, 2. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2003.
- Tuğay, Asaf, *İbret Abdülhamid'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler*, Okat Yayınevi, İstanbul 1961.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler İkinci Meşrutiyet Dönemi*, C. I, 2. Baskı, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.
- Turgut, Perihan Ergun, *Cumhuriyet Aydınlanmasında Öncü Kadınlarımız*, 2. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul 1998.
- Türk Dünyası Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, C. 6, Ankara 2006, s. 278.
- Uluant, Zeynep, *Hasbihaller*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2007.
- Uşaklıgil, Halit Ziya, *Kırk Yıl*, haz. Abdullah Uçman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, TTK Yayınları, Ankara 1967.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, V. Murad'ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri-Aziz Bey Komitesi, *Belleten*, C. VIII, Nisan 1944, S. 30, s. 245-328.

Varoğlu, Galip, *Ein osmanischer Journalist, Provinzgouverneur und Vater Avnullah el-Kazimi und seine Familie*, Otto-Friedrich-Universität Bamberg, Turkologie, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bamberg 2014.

Yanatma, Servet, *The International News Agencies in the Ottoman Empire (1854-1908)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tez, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015.

Yeliseyeva, N. V., *Yakın Çağlar Tarihi*, çev. Özdemir İnce, 3. Baskı, Yordam Kitap Yayınları, İstanbul 2014.

Zorlutuna, Halide Nusret, *Bir Devrin Romanı*, 3. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

Zorlutuna, Halide Nusret, *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi* içinde, C. 2, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 1168-1169.

İnternet Kaynakları

<https://archive.org/details/problemsofgreat01dilkuoft/mode/2up> erişim tarihi: 28.09.2023.

https://en.wikipedia.org/wiki/Alfonso_XIII erişim tarihi: 24.09.2023.

https://en.wikipedia.org/wiki/Brussels_Anti-Slavery_Conference_1889-90 erişim tarihi: 24.09.2023.

https://en.wikipedia.org/wiki/Charilaos_Trikoupis erişim tarihi: 24.09.2023.

<https://en.wikipedia.org/wiki/Dumbarton> erişim tarihi: 25.09.2023.

https://en.wikipedia.org/wiki/Eugne_Spuler erişim tarihi: 25.09.2023.

https://en.wikipedia.org/wiki/Jean_Antoine_Ernest_Constans erişim tarihi: 25.09.2023.

https://en.wikipedia.org/wiki/Menelik_II erişim tarihi: 25.09.2023.

https://en.wikipedia.org/wiki/Oreste_Baratieri erişim tarihi: 25.09.2023.

https://en.wikipedia.org/wiki/Pierre_Tirard erişim tarihi: 25.09.2023.

[https://en.wikipedia.org/wiki/Prince_Philippe,_Duke_of_Orleans_\(1869-1926\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Prince_Philippe,_Duke_of_Orleans_(1869-1926)) erişim tarihi: 24.09.2023.

https://en.wikipedia.org/wiki/Sir_Charles_Dilke,_2nd_Baronet erişim tarihi: 24.09.2023.

<https://eresearch.ozyegin.edu.tr/xmlui/handle/10679/5448> erişim tarihi: 25.09.2023.

<https://eresearch.ozyegin.edu.tr/xmlui/handle/10679/5583> erişim tarihi: 27.09.2023

https://fr.wikipedia.org/wiki/Famille_Lefebvre_de_Laboulaye erişim tarihi: 24.09.2023.